

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра економічної теорії та права

ПРАВознавство

Конспект лекцій

Частина 2

Харків - 2015

Правознавство: Конспект лекцій / В.Л. Соколкін, В.О. Булига, Ю.Ю. Чуприна. – Харків: УкрДУЗТ, 2015. – Ч. 2. – 225 с.

У даному конспекті лекцій змістовно викладені основні положення окремих галузей права: адміністративного, трудового, цивільного, сімейного, кримінального та ін.

У кожній темі конспекту лекцій розкриваються найбільш складні питання курсу. Наприкінці подано список літератури.

Рекомендується для самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 102 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри економічної теорії та права 28 листопада 2014 р., протокол № 4.

Рецензент

д-р. юрид. наук В.В. Шендрик

ПРАВОЗНАВСТВО

Конспект лекцій

Частина 2

Відповідальний за випуск Соколкін В.Л.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 16.02.15 р.
Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.
Умовн.-друк.арк. 10,00. Тираж 200. Замовлення №
Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного
транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Змістовий модуль III. Основи теорії держави і права.....	6
Тема 6. Основи цивільного права України.....	6
Тема 7. Основи трудового права України.....	34
Тема 8. Основи земельного та екологічного права України.....	82
Тема 9. Основи адміністративного права України.....	99
Тема 10. Основи кримінального права України.....	121
Тема 11. Основи сімейного права України.....	142
Тема 12. Основи фінансового права України.....	162
Тема 13. Основи господарського права України.....	182
Список літератури.....	219

ВСТУП

Формування нового, вищого рівня правосвідомості та правової культури населення є надзвичайно важливим для розбудови правової, демократичної держави і громадянського суспільства. Великого значення в цьому процесі набувають правове виховання та правова освіта. Без глибоких знань прав, свобод, чинного національного законодавства розвиток нашого суспільства відбутися не може.

Підвищення рівня правових знань у населення України, а особливо молоді, її правосвідомості та правової культури можливе лише за повсякденного, професійно організованого правового виховання, яке здійснюватиметься з використанням усіх його форм, у тому числі й за допомогою найновішої науково обґрунтованої юридичної літератури.

Розуміння основ конституційного, трудового, цивільного, адміністративного, кримінального, інших галузей права стає необхідною умовою життєдіяльності кожного громадянина України. В єдності з іншими гуманітарними дисциплінами правознавство може успішно утверджувати в свідомості молоді паростки свободи й громадянської зрілості.

Головна мета дисципліни «Правознавство» полягає в тому, аби вивчивши його матеріал, студент, а зрештою й майбутній фахівець, відчув себе повноцінним громадянином, творцем справжньої демократії; чітко уявляв собі не тільки те, на що йому вказують і вказуватимуть упродовж подальшого життя інституції держави, але й те, на що слід вказувати їм самим (через референдуми, вибори, виступи у засобах масової інформації тощо) у межах правового поля. Загалом, вивчення цієї дисципліни — це один із шляхів до створення власної й прагматичної філософії життя, інтелектуально розвиненої правосвідомості та правової культури, до активної громадянської позиції.

Дисципліна «Правознавство» — це допомога студентам технічного ВНЗ досягти розуміння того, що вони є духовними істотами, які визнаються суб'єктами права, що їм властива духовна гідність, що вони повинні прагнути до самодисципліни і самоврядування й покликані до взаємної

поваги і довіри, що державна влада поважає їх і довіряє їм, і що вони мають відповідати тими ж почуттями.

Студенти вивчатимуть основні положення теорії держави і права, основи конституційного, адміністративного, трудового, цивільного, сімейного, кримінального та інших галузей права, набуватимуть навичок щодо використання чинного законодавства у своїй професійній діяльності.

Вивчення і засвоєння студентами зазначеної навчальної дисципліни сприятиме усвідомленню необхідності розбудови правової демократичної держави й дотримання верховенства Конституції України та верховенства права у нашому суспільстві.

У запропонованому конспекті лекцій розкриваються основні фундаментальні положення теорії держави і права, у стислій і доступній формі викладено зміст основних галузей законодавства, для швидкого і зручного сприйняття якого вміщено додатковий матеріал (завдання для самостійної роботи, питання для самоконтролю, термінологічний словник, список рекомендованої літератури тощо).

Базою видання послужила Конституція та закони України, ряд підзаконних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, а також підручники, навчальні посібники, монографії та науково-практичні коментарі до чинного законодавства.

Для зручності у тексті виділені основні правові поняття та категорії, ознаки того чи іншого правового явища, що, на думку авторів, повинно сприяти якнайглибшому засвоєнню навчальної дисципліни «Правознавство».

Змістовий модуль III. Основні галузі права України

Тема 6. Основи цивільного права України

План

1 Поняття, принципи, функції і система цивільного права України.

2 Загальна характеристика цивільного законодавства. Цивільний кодекс України.

3 Цивільно-правові відносини.

4 Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав.

5 Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори.

6 Спадкове право.

1 Поняття, принципи, функції і система цивільного права України

У процесі своєї життєдіяльності особи вступають між собою в певні відносини, які регулюються нормами права. Цивільне право впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право – одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому.

Цивільне право – це галузь права, сукупність правових норм, що становлять основний зміст приватного права та регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Цивільне право характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предметом цивільного права як галузі права є сукупність відносин, що регулюються його нормами.

Цивільне право регулює широке коло різноманітних суспільних відносин, зокрема, такі групи відносин, як *майнові відносини* та *особисті немайнові відносини*.

Майнові відносини – це цивільно-правові відносини, які виникають між суб'єктами з приводу володіння, користування і розпорядження майном.

Майнові відносини за змістом поділяються на два види:

✓ **майнові відносини, пов'язані з належністю майна певним особам** - це відносини **власності** (відображають існуючий розподіл матеріальних благ між конкретними особами, тобто закріплюють матеріальні блага за конкретним власником);

✓ **майнові відносини, пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших** - це відносини в галузі **товарообігу** (виникають на основі договорів купівлі-продажу, поставки, найму).

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її особистих прав та свобод щодо немайнових благ.

Особисті немайнові відносини поділяються на два види:

✓ особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими (авторське право на твір);

✓ особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими (захист честі, гідності й ділової репутації).

Цивільним правом регулюються вищезазначені відносини:

- ✓ юридичних осіб між собою;
- ✓ громадян між собою;
- ✓ громадян з юридичними особами;
- ✓ державою і фізичними або юридичними особами.

Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути:

✓ **фізичні особи:**

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;

✓ **юридичні особи:**

- 1) держава Україна;
- 2) Автономна Республіка Крим;
- 3) органи місцевого самоврядування;
- 4) іноземні держави;
- 5) інші суб'єкти публічного права (організації, підприємства, установи).

Однак наявність предмета правового регулювання є необхідною, проте не достатньою умовою віднесення певної сукупності правових норм до категорії правової галузі. Поряд з предметом правова галузь повинна мати свій специфічний метод правового регулювання.

Метод цивільно-правового регулювання – це сукупність прийомів і засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на майнові та особисті немайнові відносини, що дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Цивільно-правовий метод регулювання цивільних правовідносин характеризується такими ознаками:

✓ **юридична рівність** учасників, їх самостійність та незалежність.

Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (владно-субординаційному підпорядкуванні);

✓ **диспозитивність сторін**. Це означає, що учасники цивільно-правових відносин можуть діяти на власний розсуд повністю або частково, керуючись при цьому власними інтересами та метою;

✓ **судове вирішення спорів**. Це означає, що будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони в змозі вирішити в судовому порядку (через загальний, господарський чи третейський суд);

✓ **майново-компенсаційний характер** примусового впливу на правопорушника. Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх

нормальної реалізації, гарантується застосування обтяжливих, невідгідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника.

З предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин тісно пов'язані принципи цивільного права, які мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм.

Цивільно-правові принципи (ст.3 Цивільного кодексу (далі ЦК) України):

✓ **неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини**, тобто ніхто не має права втручатися в особисте та сімейне життя фізичної особи без її згоди, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України;

✓ **неприпустимість позбавлення права власності**, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України, тобто право власності в Україні є непорушним. Всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави;

✓ **свобода договору**, тобто сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладання договору та його змісту, керуючись при цьому власним інтересом;

✓ **свобода підприємницької діяльності**, яка не заборонена законом, тобто кожна особа вільна у виборі підприємницької діяльності, крім випадків, що передбачені законом;

✓ **судовий захист цивільного права та інтересу**, тобто у разі порушення цивільного права чи інтересу кожній особі гарантується судовий захист;

✓ **справедливість, добросовісність та розумність**, тобто встановлення нормами цивільного законодавства рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах.

Функції цивільного права:

✓ **регулятивна**, яка полягає в тому, що цивільне право здійснює регулювання правовими нормами відносин, що належать до його предмета;

✓ **охоронна**, яка полягає в тому, що забезпечує захист

порушених суб'єктивних цивільних прав шляхом їх відновлення чи еквівалентного відшкодування завданої шкоди;

✓ **попереджувально-виховна**, яка полягає в застосуванні до правопорушника засобів цивільно-правового захисту, чим здійснює виховний вплив на його подальшу поведінку та запобігає подальшим правопорушенням з його боку;

✓ **попереджувально-стимулююча**, яка полягає в стимулюванні до правомірної поведінки інших осіб, а також запобігання здійсненню ними неправомірних діянь внаслідок невідворотного застосування до правопорушників цивільно-правових санкцій.

Цивільне право як галузь права - це чітко структурована система, яка має зовнішню єдність та внутрішню диференціацію.

До системи цивільного права належать:

✓ **цивільно-правові норми**, тобто загальнообов'язкові, формально визначені, конкретні правила поведінки. Особливість цих правил поведінки полягає в тому, що переважна більшість цивільно-правових норм має диспозитивний характер, тобто дає особам можливість вибору варіантів поведінки. А це істотно впливає і на структуру цивільно-правової норми, адже такого її елемента, як санкція, або немає, або він має більш універсальний характер, аніж в інших галузях права;

✓ **цивільно-правові інститути**, тобто сукупність відокремлених, взаємопов'язаних цивільно-правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини;

✓ **цивільно-правові підгалузі**, тобто сукупність інститутів, що регулюють суспільні відносини певного виду.

Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка ґрунтується на ЦК України.

Цивільне право складається з:

✓ **Загальної частини**, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр цивільних правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист тощо;

✓ **Особливої частини**, яка містить цивільно-правові норми,

що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини.

2 Загальна характеристика цивільного законодавства Цивільний кодекс України

Поняття цивільного законодавства тісно пов'язане з поняттям цивільного права як галузі права. Якщо **цивільне право** – це система цивільно-правових норм, то **цивільне законодавство** – це система нормативних актів, у яких дістали своє втілення цивільно-правові норми.

Отже,

Цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, які містять цивільно-правові норми.

Основу цивільного законодавства становить Конституція України. В її нормах закладені цивільно-правові засади регулювання відносин власності, особистих немайнових прав, відносин інтелектуальної власності, підприємницької діяльності тощо. Конституція наділена вищою юридичною силою і може бути застосована безпосередньо до врегулювання цивільно-правових відносин, оскільки є нормативно-правовим актом прямої дії.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року і який набрав чинності з 1 січня 2004 року. ЦК України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається з шести книг, що охоплюють 90 глав, 1308 статей.

У книзі першій «Загальні положення» викладено основні положення щодо цивільного законодавства України, підстав виникнення прав, обов'язків та умов їх здійснення і захисту. Нормами цієї книги висвітлено також загальні положення про фізичну та юридичну особу, об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага). Окремі розділи присвячено участі держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах, а також правочинам, представництву, строкам та термінам.

Книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи»

регулює особисті немайнові права фізичної особи. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої, зміст яких розширено і конкретизовано.

Нормами *книги третьої «Право власності та інші речові права»* врегульовано право власності та інші речові права, такі як право володіння та користування чужим майном, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, право користування чужою земельною ділянкою для забудови тощо.

Нормами *книги четвертої «Право інтелектуальної власності»* закріплені загальні положення про право інтелектуальної власності та відносини, пов'язані з правом інтелектуальної власності на конкретні об'єкти.

Книга *п'ята «Зобов'язальне право»* регулює відносини майнового обігу, зобов'язання його сторін, основних принципів виконання, припинення та забезпечення виконання зобов'язань, висвітлено загальні положення про договір. Найбільша частина книги присвячена окремим видам зобов'язань - договірним (купівля-продаж, рента, найом, підряд, комісія тощо) та недоговірним (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення тощо).

Книга шоста «Спадкове право» охоплює законодавче врегулювання відносин, пов'язаних зі спадковим правом (спадкування за законом та за заповітом, виконання заповіту, спадковий договір тощо).

Окрім ЦК України *джерелами* цивільного законодавства є також інші кодекси і закони України, що видаються відповідно до Конституції та ЦК України (Сімейний кодекс України, Земельний кодекс України, Закони України «Про власність», «Про заставу», «Про цінні папери і фондову біржу» та інші).

Вперше ст.4 ЦК України закріпила, що у разі подання до Верховної Ради України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України, суб'єкт законодавчої ініціативи зобов'язаний подати і проект закону про внесення змін до ЦК України, які повинні розглядатись одночасно.

Джерелом цивільного права також є й міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При

цьому міжнародний договір має вищу юридичну силу, порівняно з законами України, тобто якщо в чинному міжнародному договорі містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, то відповідно до ст. 10 ЦК України застосовуються правила відповідного міжнародного договору.

Елементами структури цивільного законодавства є також підзаконні нормативно-правові акти.

Для заповнення прогалін у чинному цивільному законодавстві правозастосовчими органами, у тому числі судами, при вирішенні цивільно-правових питань використовуються *аналогії закону* та *аналогії права*.

Аналогія закону може мати місце, якщо цивільні відносини не врегульовані ЦК України, іншими актами цивільного законодавства або договором, тоді вони регулюються правовими нормами ЦК України, інших актів цивільного законодавства, що регулюють тотожні цивільні відносини. При застосуванні аналогії закону правозастосовчий орган у відповідному документі (наприклад, судовому рішенні) зобов'язаний вказати, що він застосовує аналогію закону, і зробити посилання на конкретну норму чинного закону.

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин (наприклад, через відсутність норм, що регулюють подібні відносини) застосовується *аналогія права*. Сутність аналогії права полягає в тому, що відповідний правозастосовчий орган при вирішенні питань повинен виходити із загальних засад, принципів і змісту чинного законодавства України, вимог справедливості, добросовісності та розумності.

Окрім цивільного законодавства до *джерел* цивільного права ЦК України вперше віднесений *звичай*, в тому числі звичай ділового обороту (ст. 7 ЦК) та договір (ст. 6 ЦК).

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі.

При укладанні договору законодавець дозволяє врегульовувати не лише відносини, які не врегульовано актами цивільного законодавства, а також і відступити від положень

актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

Цивільно-правові відносини – це особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, які є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів: **суб'єктів, об'єктів і змісту.**

Суб'єкти цивільно-правових відносин – це фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в певні стосунки з приводу майна чи особистих немайнових прав.

В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. У цивільних правовідносинах завжди повинно бути *не менше двох суб'єктів (дві сторони), тому що це відносини між особами.*

Людина як учасник цивільних відносин вважається **фізичною особою** (ст.24 ЦК).

До фізичних осіб належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, **фізичні особи** повинні володіти цивільною **правосуб'єктністю**, яка включає в себе **правоздатність** та **дієздатність**.

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права і нести цивільні обов'язки.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження і припиняється в момент її смерті. Цивільна правоздатність, як суспільно-правова якість, визнається за всіма громадянами України, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Кожен громадянин упродовж свого життя не

може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самотійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самотійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього розрізняють декілька *різновидів цивільної дієздатності*:

- ✓ часткова цивільна дієздатність (ст.31 ЦК);
- ✓ неповна цивільна дієздатність (ст.32 ЦК);
- ✓ повна цивільна дієздатність (ст.34 ЦК);
- ✓ обмежена цивільна дієздатність (ст.36 ЦК);
- ✓ недієздатність фізичної особи (ст.39 ЦК).

Часткова дієздатність характерна для фізичних осіб віком до 14 років (малолітня особа), які мають право самотійно вчиняти дрібні побутові правочини, що задовольняють їх потреби, та стосується предмета, що має невисоку вартість і відповідає фізичному, духовому чи соціальному розвитку малолітнього. Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. За це відповідають її батьки (усиновителі) або опікуни.

Неповна цивільна дієздатність характеризується тим, що за фізичною особою, у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа), визнається право вчиняти не всі, а лише деякі дії, передбачені законом. Вони мають право учиняти дрібні побутові угоди, розпоряджатися своєю заробітною платою або стипендією, здійснювати свої авторські або винахідницькі права на свої твори, винаходи, право вносити вклади до банківських та інших фінансових установ і розпоряджатися ними тощо. Неповнолітня особа відповідає за заподіяну нею шкоду, якщо вона має майно чи заробіток. Коли у неї цього немає, заподіяна нею шкода повинна бути відшкодована її батьками (усиновлювачами) або піклувальниками.

Повна цивільна дієздатність - це здатність фізичної особи своїми діями набувати і здійснювати будь-які майнові та особисті немайнові права, брати на себе й виконувати будь-які обов'язки.

Повної цивільної дієздатності набуває фізична особа з

досягненням повноліття, тобто з 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю. Надання повної цивільної дієздатності проводиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі, якщо такої згоди немає, за рішенням суду.

Обмежена цивільна дієздатність визначається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, що суттєво впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється *піклування*. Вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, яка обмежена у дієздатності, за згодою піклувальника. Одержання заробітної плати, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюється піклувальником. В той самий час, піклувальник може письмово дозволити такій фізичній особі, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно одержувати та розпоряджатися заробітком, пенсією, стипендією та іншими доходами. Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно відповідає за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства нездатна усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з

моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, яка визнана недієздатною, встановлюється **опіка**, що приводить до втрати нею можливості вчиняти будь-який правочин. За шкоду, заподіяну недієздатною фізичною особою, відповідають її опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати за нею нагляд. У разі видужання чи значного поліпшення психічного стану фізичної особи, яку визнано недієздатною, суд поновлює її в цивільній дієздатності.

Учасниками майнових і особистих немайнових відносин, що регулюються чинним цивільним законодавством, крім фізичних осіб, виступають різноманітні організації - державні, кооперативні, громадські, господарські товариства та інші організації. Але для того, щоб ці організації стали суб'єктами цивільних правовідносин, вони повинні бути **юридичною особою**.

Ознаки юридичної особи:

✓ **організаційна єдність**, тобто юридична особа повинна мати певну структуру, яка характеризується наявністю системи соціальних взаємозв'язків членів юридичної особи та їх структурною і функціональною диференціацією (органи управління, структурні підрозділи), певну мету і завдання, які закріплені статутом або іншим установчим документом;

✓ **реєстрація у встановленому законом порядку**, тобто юридична особа має бути легалізована державою шляхом засвідчення факту її створення. Державна реєстрація юридичної особи здійснюється на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 року. Юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації та внесення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, і з цього часу вона може бути суб'єктом цивільних та інших відносин;

✓ **наявність цивільної правоздатності та дієздатності**, тобто юридична особа повинна мати соціально-правову можливість бути визнаною учасником цивільних правовідносин;

✓ **наявність майнової відокремленості**, тобто юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна колективу, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади та інших юридичних осіб, і володіти ним

за правом власності. Крім того, юридична особа повинна мати самотійні фінансові документи (баланс чи кошторис, рахунок у банку);

✓ **самотійна майнова відповідальність за зобов'язаннями**, тобто юридична особа повинна нести самотійну відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном, якщо інше не встановлено законом;

✓ **участь у цивільному обігу від власного імені**, тобто кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму та характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування;

✓ **здатність бути позивачем і відповідачем у суді**, тобто юридична особа від свого імені має право бути учасником цивільного процесу, захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов'язання.

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді (ст. 80 ЦК України)

Цивільна правоздатність юридичної особи визначається характером і змістом її діяльності, що передбачена статутом або засновницьким договором між учасниками організації. При цьому окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, юридична особа може здійснювати після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії).

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільна дієздатність юридичної особи виникає одночасно з виникненням у неї цивільної правоздатності і здійснюється через систему органів юридичної особи або через своїх учасників. Юридична особа може мати як один орган (директор, президент), так і декілька одночасно (спостережна рада, правління, загальні збори). Зазначені органи можуть бути як колегіальними, так і одноособовими.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення,

поділяються на:

✓ юридичні особи **приватного права** (створюються на підставі установчих документів);

✓ юридичні особи **публічного права** (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування).

Порядок створення, організаційно-правові форми та правовий статус юридичних осіб приватного права встановлюються ЦК України, а порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією та законами України.

Юридична особа підлягає державній реєстрації органами юстиції у порядку, встановленому законом. До єдиного державного реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місце знаходження, органи управління, філії та представництва, предмет діяльності товариства чи мета установи, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, передбачених законом.

Види юридичних осіб:

✓ **залежно від форм власності** розрізняють *приватні, комунальні і державні* юридичні особи;

✓ **залежно від характеру діяльності** розрізняють *комерційні і некомерційні*. Комерційними є суб'єкти підприємницької діяльності, мета якої прибуток (підприємства, господарчі товариства). Некомерційними юридичними особами є об'єднання громадян, благодійні організації, органи державної влади і місцевого самоврядування;

✓ **залежно від складу установчих документів** розрізняють: *договірні, статутні, договірно-статутні* юридичні особи, що діють на підставі Положення.

Діяльність юридичної особи може бути припинено в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) чи ліквідації юридичної особи. Загальні засади припинення юридичної особи визначаються ст.ст.104-112 ЦК України.

Об'єктами цивільних правовідносин стає все те, з приводу

чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все те, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обороту. Отже,

Об'єкт цивільно-правових відносин – це матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою в зазначені правові відносини.

Основним критерієм даного об'єкта є його оборотоздатність, тобто можливість вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином.

До об'єктів цивільних правовідносин відносять:

✓ *речі*, тобто предмети матеріального світу, що здатні задовольняти певні потреби людей, і щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. Вони складають матеріальну основу життєдіяльності суспільства;

✓ *гроші, валютні цінності та цінні папери*;

✓ *дії та послуги*, які виникають з договорів чи іншого юридичного факту;

✓ *результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію*;

✓ *особисті немайнові блага*, до яких належать життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, ділова репутація, свобода та особиста недоторканність, безпека людини.

Змістом цивільно-правових відносин є цивільні суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів таких відносин.

Право, що належить конкретній особі, називається **суб'єктивним цивільним правом**, а відповідний цьому праву **обов'язок іншої особи** - **суб'єктивним цивільним обов'язком**. **Здійснення суб'єктивного цивільного права** - це реалізація його змісту через вчинення уповноваженою особою дій, що визначають можливість певної поведінки. Особа здійснює своє цивільне право вільно, на власний розсуд як особисто, так і через інших осіб-представників. Цивільний обов'язок має виконуватися в межах, встановлених договором або актами цивільного законодавства, забезпечуватися відповідними засобами заохочення та застосування санкцій.

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у

разі його порушення, невизнання або оспорювання. Розрізняють дві основні **форми захисту - юрисдикційну та неюрисдикційну.**

До **юрисдикційної форми захисту** відносять *діяльність уповноважених державою органів - суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та нотаріусів.* Так, згідно зі ст. 16 ЦК України, особа може звернутися до суду з **позовами** про:

- ✓ визнання права;
- ✓ визнання правочину недійсним;
- ✓ припинення дії, яка порушує право;
- ✓ відновлення становища, яке існувало до порушення;
- ✓ примусове виконання обов'язку в натурі;
- ✓ зміна правовідношення;
- ✓ відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- ✓ відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- ✓ визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав полягає в *особливих діях громадян і організацій, що здійснюється ними самостійно, без звернення до державних та інших компетентних органів.* Ст.19 ЦК України розкриває поняття та форми самозахисту цивільних прав.

4 Поняття і форми права власності в Україні. Суб'єкти права власності та захист їх прав

Однією з фундаментальних підгалузей цивільного права є **речове право**, тобто *сукупність правових норм, які забезпечують задоволення інтересів особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що перебуває у сфері її панування.*

У системі речового права **право власності** є одним із **основних інститутів.** Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати.

Право власності (в об'єктивному розумінні) — це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах, усуненням усіх третіх осіб від протиправного втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст.316 ЦК України).

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Окрім ЦК України додаткове регулювання відносин власності здійснюється Законом України «Про власність» від 7 лютого 1991 року.

Право власності - це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес, і тому має свої межі. Згідно зі ст. 41 Конституції, ст. 319 ЦК України власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Розрізняють **право власності в об'єктивному** і **суб'єктивному** розумінні.

Право власності в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.

Право власності в суб'єктивному значенні – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Зміст права власності згідно зі ст.317 ЦК України складається з **трьох правомочностей власника**:

✓ **права володіння** - це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном). Володіння може бути законним та незаконним, але "право володіння" завжди є тільки законним;

✓ **право користування** - це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей шляхом її використання. Користування може здійснюватися шляхом вчинення фактичних дій, а також шляхом вчинення юридичних дій;

✓ **право розпорядження** - це юридично забезпечена можливість визначити фактичну і юридичну долю речі (майна). Визначення фактичної долі речі полягає в зміні її фізичної сутності, аж до повного знищення. Юридична доля речі може бути визначена шляхом передачі права власності іншій особі або шляхом відмови від права на річ.

Усі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять «тріаду» повноважень власника. При цьому законодавець гарантує непорушність та неможливість безпідставного позбавлення чи обмеження права власності.

На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Власник має не тільки право власності, а й несе певні обов'язки. Зокрема, він зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом. Він також несе ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

В Україні існують такі форми власності:

✓ **власність Українського народу**, тобто земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

✓ **приватна власність**, тобто майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи (житлові будинки, транспортні засоби та інше майно споживчого й виробничого призначення);

✓ **державна власність**, тобто майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, системи зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету);

✓ **комунальна власність**, тобто майно, що належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території.

ЦК України називає **суб'єктів права власності** в Україні, до яких відносяться:

✓ **український народ**, який здійснює свої права власника через референдум, Верховну Раду України, місцеві ради;

✓ *фізичні особи* - громадяни України, а також іноземні громадяни і особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими й особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі;

✓ *юридичні особи* - вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо;

✓ *держава Україна*, яка здійснює свої права власника через органи державної влади;

✓ *Автономна Республіка Крим*;

✓ *територіальні громади села, селища, міста*;

✓ *іноземні держави та інші учасники цивільних відносин*.

Усі суб'єкти права власності є рівні перед законом.

Конституція України встановила принцип непорушності (недоторканності) приватної власності, сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав власності. На захист права власності спрямовані норми не тільки цивільного права, а й інших галузей права, зокрема, кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо.

Забезпечуючи охорону та захист відносин власності в Україні, цивільне право вирішує декілька **завдань**.

По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності.

По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними у таких порушеннях. Таким чином, під цивільно-правовим захистом права власності розуміється сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі зробленими проти цих прав порушеннями, і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників.

Цивільне законодавство забезпечує громадянам та іншим власникам рівні умови захисту права власності. Захист, як правило, здійснюється судом, господарським або третейським, шляхом подання позовів, які поділяються на **речово-правові** та **зобов'язально - правові**.

До **речово-правових позовів** відносять:

✓ **віндикаційний позов**, тобто витребування власником свого майна з чужого незаконного володіння;

✓ **негаторний позов**, тобто вимога власника до третіх осіб про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження майном;

✓ **позов про визнання права власності**, тобто позадоговірна вимога власника майна про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Щодо **зобов'язально-правових** способів захисту права власності, то вони, здебільшого, засновані на договорах, але можуть бути пов'язані з позадоговірним зобов'язанням. До них відносять позови про відшкодування збитків; про повернення речей, відданих у користування за договором, і таке інше.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння упродовж трирічної позовної давності.

5 Зобов'язальне право. Цивільно-правові договори

Зобов'язальне право – це підгалузь права, сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб.

Цивільні зобов'язання є найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин. Зобов'язання складається з суб'єктів, об'єктів і змісту.

У зобов'язанні, як і в будь-якому іншому цивільному правовідношенні, беруть участь не менше двох осіб, які іменуються його суб'єктами. Згідно зі ст. 509 ЦК України суб'єктами зобов'язання є кредитор, тобто сторона, яка має право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії або утримання від неї, і боржник, тобто сторона, яка зобов'язана виконати вимогу кредитора. Об'єкти зобов'язань - це відповідні дії, на реалізацію яких спрямовано права та обов'язки суб'єктів. Зміст зобов'язання складають права та обов'язки сторін.

Зобов'язально-правові відносини, як правило, встановлюються на певний, конкретно визначений строк.

Підставою виникнення зобов'язання є передбачені законом юридичні факти.

Зобов'язання виникають з таких підстав:

✓ за договорами (договірні зобов'язання) та іншими правочинами;

✓ безпосередньо з акту цивільного законодавства (акту органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, рішення суду);

✓ настання або ненастання певної події (охорона і рятування суспільного майна від небезпеки, знахідка, скарб, заподіяння шкоди іншій особі).

Зобов'язання є правовідносинами, тому вони охороняються засобами примусового характеру, до яких можна віднести так звані загальні заходи, що застосовуються у всіх випадках, за винятком тих, що виключені законом, договором або характером встановлених відносин та так звані спеціальні забезпечувальні заходи, що застосовуються лише для забезпечення тих зобов'язань, для яких вони безпосередньо встановлені законом або договором. Останні називаються способами (видами) забезпечення виконання зобов'язань.

Забезпечення виконання зобов'язань - це традиційний інститут цивільного права і відповідно до ст.546 ЦК України може забезпечуватися *неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком.*

Правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язань, ніколи не може бути довічним. Тобто виникають ситуації, коли права й обов'язки, що пов'язували учасників того чи іншого зобов'язального правовідношення, перестають існувати і, як наслідок, правовий зв'язок між цими учасниками, що існував раніше, також втрачається.

Зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом.

Зобов'язання припиняється:

✓ якщо виконання проведено належним чином;

✓ за домовленістю сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, майна тощо);

✓ при зарахуванні зустрічних однорідних вимог;

✓ внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором

боржника від зобов'язання;

- ✓ поєднання боржника та кредитора в одній особі;
- ✓ за неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає;
- ✓ зі смертю особи боржника або кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з їх особою;
- ✓ з ліквідацією юридичної особи-боржника чи кредитора.

Договір - одна з центральних категорій цивільного права.

Договір – це домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 626 ЦК України).

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним за дотриманням таких умов:

- ✓ законної дії;
- ✓ волевиявлення сторін;
- ✓ дотримання встановленої законом форми договору;
- ✓ право та дієздатності сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права та обов'язки сторін, установлені ним. Відповідно до ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Договір укладається шляхом пропонування однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Класифікація договорів:

✓ *залежно від розподілу обов'язків між сторонами* договори поділяються на *односторонні* та *двосторонні*. В односторонньому договорі одну сторону наділено лише правом вимоги, а іншу - лише обов'язком задовольнити цю вимогу. У двосторонньому договорі, яких у цивільному праві переважна більшість, обидві сторони наділено взаємними правами та обов'язками. Договори, в яких беруть участь більше ніж дві сторони, що наділені взаємними правами та обов'язками, є

багатосторонніми;

✓ *залежно від наявності зустрічного відшкодування* договори поділяються на *відплатні та безоплатні*. До відплатних належать договори, в яких одна сторона за виконання нею обов'язку повинна отримати відповідне відшкодування. Договір вважається відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає з суті договору. Безоплатним визнається договір, за яким майнового відшкодування або іншого зустрічного надання за виконане зобов'язання не передбачено (договір дарування);

✓ *залежно від моменту виникнення договору* поділяються на *реальні та консенсуальні*. Реальними є договори, які набувають юридичного значення з моменту фактичного здійснення певних дій, тобто передача контрагенту певного майна, грошей. Консенсуальними є договори, що набувають сили з моменту досягнення сторонами згоди. Більшість цивільно-правових договорів є консенсуальними;

✓ *залежно від юридичної спрямованості* договори поділяють на *основні та попередні*. Основними вважають договори, які безпосередньо спрямовані на виникнення прав та обов'язків між учасниками конкретного договору. Ст. 635 ЦК України вперше дало визначення поняття попереднього договору. Попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються упродовж певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором;

✓ *залежно від наявності волі осіб на укладання договору* поділяються на *договори, що укладені на користь контрагентів, та договори, що укладені на користь третьої особи*. Переважна більшість договорів укладається на користь контрагентів. Договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь не контрагента за договором, а третьої особи, яка встановлена або не встановлена законом;

✓ *залежно від способу укладання* договори поділяються на *взаємопогоджені та приєднання*. У взаємопогоджених договорах враховується воля обох контрагентів, а у договорах приєднання в формулюванні умов договору бере участь тільки одна сторона, а

інша може або прийняти ці умови в цілому, або ні. Сформульовані цією однією стороною умови вказують у формулярах або інших стандартних формах.

За формою договори можуть бути *усними та письмовими*. Усна форма договору виконується при здійсненні усних домовленостей сторін (усно укладається договір купівлі-продажу рухомої речі).

Письмова форма договору поділяється на:

✓ **просту письмову форму**, яка застосовується у разі укладання договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особами, крім договорів, що виконуються під час їх укладення;

✓ **нотаріально засвідчену письмову форму**, яка обов'язкова у випадках, передбачених законом (договір купівлі-продажу житлового будинку).

За невиконання або неналежне виконання зобов'язання відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства передбачена **цивільно-правова відповідальність**, яка лише при наявності певних умов:

- ✓ вини;
- ✓ протиправності дії (бездіяльності);
- ✓ наявності шкоди (майнової, моральної);
- ✓ причинного зв'язку між протиправною дією і шкодою.

Різновидами цивільно-правової відповідальності є:

✓ **договірна та позадоговірна**. Договірна відповідальність настає в разі порушення договору. Позадоговірна відповідальність настає у випадках завдання шкоди чужому здоров'ю чи майну, коли між заподіювачем шкоди і потерпілим цивільно-правового договору не було;

✓ **часткова та солідарна**. За часткової відповідальності кожна із зобов'язальних осіб несе відповідальність тільки у своїй частці. За солідарної відповідальності кредитор має право звернути стягнення на майно всіх боржників, частини їх або одного з них;

✓ **основна та субсидіарна (додаткова)**. Субсидіарна відповідальність має місце за наявністю, крім основного боржника, ще й додаткового. У разі неможливості відшкодування збитків основним боржником до відповідальності притягається

додатковий.

6 Спадкове право

Спадкове право – це інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням.

Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Суб'єктами спадкових правовідносин є спадкодавець та спадкоємець.

Спадкодавець – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб.

Спадкодавцем не можуть бути юридичні особи.

Спадкоємці – це особи, які вказані у заповіті або у законі й до яких переходять цивільні права і обов'язки спадкодавця.

Спадкоємство виникає у випадку смерті громадянина чи оголошення його померлим у судовому порядку. Спадкоємцями можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, у тому числі держава. Спадкоємцями можуть бути особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за його життя і народженні після його смерті.

Не мають права бути спадкоємцями:

- ✓ особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;
- ✓ після смерті дітей батьки, які на момент відкриття спадщини були позбавлені батьківських прав відносно них;
- ✓ батьки та повнолітні діти, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо це встановлено судом.

Спадщина – це сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав та обов'язків, що переходять у порядку спадкування від спадкодавця до спадкоємців.

Спадщина складається з прав і обов'язків спадкодавця. Якщо спадкоємець приймає спадщину, то й приймає всі права і обов'язки по ній. Право спадкоємця - прийняти таку спадщину

або відмовитись від неї. Спадкоємцям, які прийняли належну їм за заповітом чи законом спадщину, державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини видає свідоцтво про право на спадщину. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного терміну із часу відкриття спадщини.

Право на спадкування виникає в день відкриття спадщини. Відкриття спадщини – це настання певних обставин (смерть особи або оголошення особи померлою), за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємства. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого її оголошено померлою. Встановлення часу відкриття спадщини має важливе значення, бо на час відкриття спадщини визначається коло спадкоємців, склад спадкового майна. Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Місце відкриття спадщини може не збігатися з місцем смерті.

Нормами цивільного законодавства встановлюються **два види спадкування – за законом і за заповітом**. Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (частина майна спадкодавцем заповідана, а інша частина успадковується за законом).

Спадкування за законом має місце у таких випадках:

- ✓ якщо спадкодавець не залишив заповіту;
- ✓ заповіт визнано недійсним;
- ✓ спадкоємці, які вказані у заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовились її прийняти.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно зі ст.ст. 1261-1265 ЦК України встановлено **п'ять черг спадкоємців:**

перша черга:

- ✓ діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті;
- ✓ подружжя (чоловік або дружина);
- ✓ батьки;

друга черга:

- ✓ рідні брати та сестри спадкодавця;
- ✓ його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;

третья черга:

- ✓ рідні дядько та тітка спадкодавця;

четверта черга:

➤ особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини;

п'ята черга:

➤ інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення;

➤ утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

У межах однієї черги спадкування розмір частки у спадщині кожного з спадкоємців за законом є однаковим, тобто частки є рівними.

Спадкування за заповітом має місце тоді, коли *спадкодавець при житті розпоряджається своїм майном так, що воно після його смерті переходить до тих осіб, які визначені в заповіті.*

Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, зроблене у встановленому законом порядку і формі.

До заповіту, який є одностороннім правочином, встановлюються такі самі умови його дійсності, як до будь-якого договору, а саме:

- ✓ заповіт має бути складений тільки дієздатною особою;
- ✓ заповіт повинен бути складений у формі, що визначена законом;
- ✓ зміст заповіту має відповідати вимогам чинного законодавства.

Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем і посвідчений нотаріусом або уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування, якщо у населеному пункті немає нотаріуса. До нотаріального посвідчення прирівнюється посвідчення заповіту капітаном судна, начальником експедиції, командиром військової частини,

головним лікарем закладу охорони здоров'я тощо.

ЦК України проголошує принципи свободи заповіту, відповідно до якого заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних та родинних відносин. Крім того, він може без зазначення будь-яких причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Але свобода заповіту має певні межі: не можна позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Це неповнолітні та непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Вони спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Обов'язкова частка в спадщині є певною соціальною гарантією для осіб, які не можуть забезпечувати самостійне існування.

Заповідач може в будь-який час змінити, скасувати або написати новий заповіт.

Чинне цивільне законодавство закріплює новий різновид заповіту – *заповіт подружжя*. Відповідно до ст. 1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до того, хто його пережив. Отже, спадщина в цьому разі не відкривається і у спадкоємців не виникає право на спадкування. Лише у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, зазначені подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя.

Одним з основних положень спадкового права є таємниця заповіту. Тому нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Для більш

повного і всебічного захисту інтересів заповідача і збереження таємниці заповіту передбачається можливість складання секретного заповіту, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Даний заповіт оголошується нотаріусом лише після смерті заповідача і відкриття спадщини у присутності заінтересованих осіб та двох свідків.

Тема 7. Основи трудового права України

План

1 Поняття і система трудового права України. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України.

2 Колективний і трудовий договори. Підстави та порядок припинення трудового договору.

3 Поняття і види робочого часу і часу відпочинку.

4 Особливості праці жінок та молоді.

5 Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність.

6 Індивідуальні й колективні трудові спори.

1 Поняття і система трудового права України. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України

Без праці не існувало і не може існувати жодне суспільство. Саме праці люди зобов'язані своїми великими відкриттями і науково-технічними досягненнями. Практично все, чим ми користуємося в повсякденному житті, є результатом трудової діяльності людей, продуктом їх цілеспрямованої праці. Таким чином, праця є свідомою, вольовою діяльністю людей, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, а також на надання послуг.

Одне із невід'ємних прав громадян незалежної демократичної держави є право на працю. Згідно зі ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення

громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів згідно з суспільними потребами.

Громадяни України реалізують конституційне право на працю за допомогою норм трудового права, які конкретизовані в Кодексі законів про працю, Законах України «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про колективні договори і угоди», «Про відпустки», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців» та інших нормативно-правових актах. Взагалі трудові відносини нині регулюються більш ніж 500 нормативно-правовими актами України, а також значною кількістю нормативних актів, прийнятих центральними та місцевими державними органами й органами місцевого самоврядування.

Усі правові норми, закріплені в цих нормативних актах, створюють єдину, за предметом правового регулювання, систему правових актів, яка й має назву трудового права.

Трудове право – це галузь права, сукупність правових норм, що регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини, незалежно від форми власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

Трудові відносини займають центральне місце в системі відносин і становлять предмет трудового права. Будучи врегульованими нормами трудового права, вони набувають форми правових відносин.

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права, а також колективним договором трудові відносини, що виникають у процесі праці між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом.

Трудові правовідносини мають таку структуру:

- ✓ **суб'єкти.** Ними є, з одного боку, працівник, з іншого - роботодавець;
- ✓ **об'єкти.** Об'єктом трудових правовідносин є трудова діяльність і її результати (матеріальні і духовні цінності);
- ✓ **зміст.** Зміст трудових правовідносин складають права і обов'язки працівника та права і обов'язки роботодавця.

Трудове право також регулює інші суспільні відносини, які тісно пов'язані з трудовими, і вони стосуються:

- ✓ працевлаштування;
- ✓ професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників;
- ✓ дисциплінарної відповідальності працівників;
- ✓ матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації;
- ✓ контролю і нагляду за додержанням законодавства про працю;
- ✓ відшкодування шкоди працівникові, якщо він зашкодив здоров'ю, виконуючи трудові обов'язки та деякі інші.

Основними видами *джерел трудового права* є Конституція, Кодекс законів про працю та інші закони України, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України. Особливим джерелом є міжнародні договори. Але найважливішу роль у регулюванні трудових відносин відіграє Кодекс законів про працю України (КЗпП), який є найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини працівників. КЗпП України прийнято 10 грудня 1971 року, а набрав чинності 1 червня 1972 року. Поза сумнівом, він не відображає всі особливості розвитку історичних подій, що відбуваються в державі. Тому його понад 60 разів змінювали й доповнювали. За роки, що пройшли після його прийняття, він доповнений главами 3-А, 16-А, а також змінена назва глави 15. Змінені й доповнені майже усі статті Кодексу, а до окремих статей зміни вносилися по декілька разів.

Чинний кодекс складається з преамбули та 18 глав (265 статей):

- Глава 1. Загальні положення.
- Глава 2. Колективний договір.
- Глава 3. Трудовий договір.
- Глава 3-А. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників.
- Глава 4. Робочий час.
- Глава 5. Час відпочинку.
- Глава 6. Нормування праці.
- Глава 7. Оплата праці.

Глава 8. Гарантії і компенсації.

Глава 9. Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.

Глава 10. Трудова дисципліна.

Глава 11. Охорона праці.

Глава 12. Праця жінок.

Глава 13. Праця молоді.

Глава 14. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Глава 15. Індивідуальні трудові спори.

Глава 16. Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Глава 16-А. Трудовий колектив.

Глава 17. Державне соціальне страхування.

Глава 18. Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

У зв'язку з тим, що значна кількість законодавчих актів про працю залишається поза КЗпП, можна зробити висновок, що чинний Кодекс є не зведенням усього законодавства про працю України, а лише зібранням найбільш важливих законодавчих норм, що мають визначальне значення в правовому регулюванні праці.

2 Колективний і трудовий договори. Підстави та порядок припинення трудового договору

Особливістю трудового права є те, що в ньому одним із джерел правових норм, поряд із законами і підзаконними актами, виступає колективний договір та колективна угода.

Порядок укладення колективного договору та колективної угоди, їх зміст, строк чинності, контроль за виконанням визначається главою II КЗпП і Законом України "Про колективні договори і угоди".

Чинне законодавство не дає визначення понять «колективний договір» і «колективна угода». Але аналіз правових норм, що регулюють відносини, пов'язані із застосуванням цього правового інституту, дає можливість визначити колективний договір, як локальний правовий акт, що діє в межах організації,

де він прийнятий, упродовж встановленого строку.

Колективний договір – це письмова двостороння угода між власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом і трудовим колективом, що регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини між ними.

Колективна угода являє собою строковий нормативний акт, який регулює такі самі відносини, що й колективний договір, але на державному, галузевому, регіональному рівнях на двосторонній основі.

Колективна угода може бути *генеральною, галузевою, регіональною*. Сторонами генеральної угоди виступають професійні спілки, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, та власники або уповноважені ними органи, які також об'єдналися для проведення даних переговорів та укладення генеральної угоди.

Сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об'єднання власників або інші представницькі організації роботодавців та галузеві об'єднання профспілок.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами виконавчої влади чи регіональними об'єднаннями підприємств, якщо вони створені й мають відповідні повноваження, і об'єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовими колективами, органами.

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та господарювання, які використовують найману працю й мають права юридичної особи. Колективний договір може також укладатися в структурних підрозділах виробництва в межах компетенції цих підрозділів.

Колективний договір укладається на підставі чинного законодавства і реєструється місцевими органами виконавчої влади.

Колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом, з однієї сторони, й однією або кількома профспілками чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами з іншої, а у разі відсутності таких органів - представниками трудящих, обраними

й уповноваженими трудовим колективом.

Укладанню колективного договору передують колективні переговори. Будь-яка із сторін не раніше, як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору, або у строки, визначені цими документами, письмово повідомляє іншу сторону про початок переговорів, яка впродовж семи днів повинна розпочати переговори. Початок ведення переговорів з питань розробки, укладання або внесення змін до колективного договору визначається сторонами й оформляється відповідним протоколом. Для ведення переговорів і підготовки проекту колективного договору створюється робоча комісія з представників сторін. Робоча комісія готує проект колективного договору з урахуванням пропозицій, які надійшли від працівників, що оформлюється відповідним протоколом.

Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів трудового колективу. Після схвалення проекту колективного договору він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через п'ять днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлене зборами трудового колективу.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їхньої компетенції. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін (працівників і роботодавця) щодо:

- ✓ змін в організації виробництва і праці;
- ✓ забезпечення продуктивної зайнятості;
- ✓ нормування та оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій тощо);
- ✓ встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- ✓ участь трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом);
- ✓ режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку;
- ✓ умов і охорони праці;
- ✓ забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;

✓ гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;

✓ умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

На новоствореному підприємстві колективний договір укладається за ініціативою однієї із сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, якщо чинним законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, якщо його реєстрація не передбачена.

Усіх працівників, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник або уповноважений ним орган повинен ознайомити з колективним договором.

Колективний договір набирає чинності від дня підписання його сторонами або від дня, зазначеного в ньому, і діє до часу укладення нового договору або перегляду чинного, якщо інше не передбачено договором.

У разі реорганізації підприємства колективний договір зберігає чинність упродовж строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін.

У разі зміни власника підприємства чинність колективного договору зберігається протягом строку його дії, але не більше одного року. У цей період сторони повинні розпочати переговори про укладення нового чи зміну або доповнення чинного колективного договору.

У разі ліквідації підприємства колективний договір діє упродовж усього строку проведення ліквідації.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, незалежно від того, чи є вони членами профспілки, та є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників підприємства.

Зміни і доповнення до колективного договору, впродовж строку його дії, можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору здійснюється безпосередньо сторонами, які його уклали, або уповноваженими ними представниками.

Щорічно в строки, передбачені колективним договором, сторони, що його підписали, звітують про хід виконання

колективного договору.

Якщо власник або уповноважений ним орган порушив умови колективного договору, профспілки що його уклали, мають право надсилати власнику або уповноваженому ним органу подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди у зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

У переважній більшості трудові відносини виникають на підставі особливого юридичного факту - **трудового договору**.

Трудовий договір – головний інститут трудового права. Як правовий інститут він характеризується сукупністю правових норм, які регулюють порядок виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин, і є організаційно-правовою формою застосування праці громадян.

Поняття трудового договору сформульовано в ч.1 ст.21 КЗпП України.

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбаченні законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий договір є результатом взаємного волевиявлення працівника і власника підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Без взаємної волі сторін трудовий договір укласти не можна.

Закон дозволяє працівникові укладати трудовий договір на одному або одночасно на декількох підприємствах, установах, організаціях, якщо інше не передбачено чинним законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Трудовий договір працівника необхідно відрізнити від

колективного договору, який укладається між всім трудовим колективом і власником. Трудовий договір між працівником і власником має індивідуальний, двосторонній характер. Він укладається на підставі трудового законодавства і колективного договору.

Трудовий договір потрібно відрізнити також від цивільно-правових договорів, і зокрема, договору підряду. Головне в цьому відмежуванні полягає у тому, що об'єктом цивільного договору є конкретна річ, майновий результат праці, і особа виконує певну роботу за власними правилами, у той час як об'єктом трудового договору є сам процес праці робітника за певною спеціальністю чи класифікацією з обов'язковим підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

Сторонами (або учасниками) трудового договору є:

➤ *з однієї сторони – фізичні особи*, які у законодавстві визначаються поняттям «працівник». Суб'єктом трудового договору може бути

працівник, який має трудову правоздатність і дієздатність, тобто здатність мати і набувати певні права та нести юридичні зобов'язання. Визначальним для виникнення правосуб'єктності фізичних осіб є вік. За загальним правилом, учасником трудових правовідносин може бути особа, яка досягла 16-річного віку (ст.188 КЗпП). Як виняток, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, трудовий договір можуть укладати особи, що досягли 15 років. Чинне законодавство також допускає, що за згодою одного з батьків, у вільний від навчання час на роботу можуть прийматися учні після досягнення ними 14-річного віку;

➤ *з іншої сторони – юридична особа*, а також фізична особа, тобто інший громадянин (роботодавець).

Зміст трудового договору складають умови, за якими досягнуто згоди між працівником і роботодавцем. **Умови** поділяються на дві групи:

✓ *необхідні (обов'язкові) умови*, без яких трудовий договір неможливий. Це такі умови - місце роботи, трудова функція (тобто певна робота, яку виконуватиме працівник), дата початку роботи, оплата праці;

✓ *додаткові (факультативні) умови*. Ця група умов стає обов'язковою тільки при включенні їх до трудового договору.

Інакше кажучи, трудовий договір може бути укладений і без додаткових умов. До додаткових умов відносяться: визначення строку випробування під час прийняття на роботу, суміщення професій, інші соціально-побутові пільги (житло, дитячий садок, організація громадського харчування і т. ін.).

Умови трудового договору не можуть погіршувати становище працівника в порівнянні з чинним законодавством. У протилежному разі такий договір визнається недійсним.

Забороняється укладання трудового договору з особою, якій за медичним висновком конкретна робота протипоказана за станом здоров'я.

Види трудових договорів розрізняють в залежності від строку укладання. Відповідно до ст. 23 КЗпП трудовий договір може бути:

- ✓ **безстроковим**, що укладається на невизначений строк;
- ✓ **строковим**, тобто укладеним на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- ✓ **укладеним на час виконання певної роботи**.

У тих випадках, коли в трудовому договорі строк його дії не обумовлюється, вважається, що він укладений на невизначений строк.

Строковий трудовий договір перетворюється в безстроковий, якщо, після закінчення раніше обумовленого строку, трудові відносини продовжуються і ні власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, ні працівник не виявили ініціативи для їх припинення.

Трудові договори на певний строк укладаються у випадках, якщо трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника, та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Працівники, які уклали трудові договори на строк до двох або до чотирьох місяців для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи, вважаються тимчасовими.

Працівники, прийняті на роботу, яка через природні та кліматичні умови виконується не цілий рік, а впродовж визначеного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців,

вважаються сезонними.

Укладення трудового договору оформляється наказом або розпорядженням власника чи уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу. Наказ оголошується працівнику під розписку.

Трудовий договір може бути укладений в *усній або письмовій формі*. Додержання письмової форми є обов'язковим у таких випадках:

- ✓ при організованому наборі робітників;
- ✓ з приводу роботи в районах з особливими природними, географічними та геологічними умовами праці;
- ✓ при укладенні трудового договору з неповнолітніми;
- ✓ при укладенні контракту;
- ✓ у випадках, коли працівник наполягає на письмовій формі договору;
- ✓ при укладанні трудового договору з фізичною особою;
- ✓ в інших випадках, передбачених законодавством.

У разі укладення трудового договору між працівником та фізичною особою фізична особа повинна у тижневий строк, з моменту фактичного допущення працівника до роботи, зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір в центрі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством праці і соціальної політики України.

Для укладення трудового договору працівник зобов'язаний подати такі документи:

- ✓ заяву про прийняття на роботу (для укладення трудового договору в письмовій формі подання заяви не потрібно);
- ✓ паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження);
- ✓ трудову книжку (якщо вона є);
- ✓ військовий білет чи приписне свідоцтво (для військовозобов'язаних).

Окрім цього власник або уповноважений ним орган може запросити працівника надати *інші документи*, подання яких передбачене законодавством, а саме:

- ✓ документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), якщо виконання роботи потребує певної кваліфікації або освіти;
- ✓ характеристику і документи про обрання на посаду, яка заміщується за конкурсом;

- ✓ направлення на роботу (для молодих спеціалістів);
- ✓ довідку про стан здоров'я (для осіб, які ще не досягли 18-річного віку чи осіб, які приймаються на роботу із шкідливими умовами праці тощо);
- ✓ довідку про звільнення (для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі);
- ✓ характеристику, якщо робота пов'язана з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями.

Під час укладення трудового договору забороняється вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомостей про їхню партійну і національну належність, походження, прописку та документи, надання яких не передбачено чинним законодавством.

До початку роботи власник або уповноважений ним орган зобов'язані:

- ✓ роз'яснити працівнику його права та обов'язки;
- ✓ ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- ✓ визначити працівнику робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- ✓ провести інструктаж з техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної охорони.

Основним документом про трудову діяльність працівника є **трудова книжка**. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів. Трудові книжки осіб, які працюють за сумісництвом, ведуться тільки за основним місцем роботи. Працівникам, що влаштовуються на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття їх на роботу.

До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі на підприємстві, в установі, організації; відомості про стягнення до неї не заносяться.

У ч. 3 ст. 21 КЗпП зазначено, що особливою формою трудового договору є контракт, у якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального

забезпечення й організація праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі й дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Трудовий контракт є різновидом трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або на певній посаді з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується сплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати умови праці, передбачені чинним законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Порядок укладення контракту передбачає:

- ✓ він укладається у письмовій формі у двох примірниках;
- ✓ набуває чинності з моменту його підписання або з дати, визначеної сторонами у контракті;
- ✓ контракт є підставою для видання наказу або розпорядження про прийняття на роботу і тому інших документів, наприклад заяви, не потрібно.

Зміст контракту складають:

- ✓ обсяг роботи;
- ✓ вимоги до якості роботи та строків виконання;
- ✓ строк дії контракту;
- ✓ права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін; умови оплати й організації праці; підстави для припинення дії контракту; особливі умови праці; додаткові пільги та компенсації; режим робочого часу та відпочинку;
- ✓ передбачені зобов'язання сторін про компенсацію шкоди, заподіяної працівникові в разі дострокового розірвання контракту.

Чим же відрізняється контракт від звичайного трудового договору?

По-перше, це обов'язкова письмова форма. В той час як трудовий договір може укладатися як в письмовій, так і в усній формі.

По-друге, контракт укладається лише у випадках, прямо передбачених законами України, а трудовий договір не має таких обмежень.

По-третє, контракт може бути тільки тимчасовим, тобто це

строковий договір. Трудовий же договір укладається на певний строк, безстроково, чи на час виконання певної роботи.

По-четверте, можливість передбачити в контракті додаткові (не передбачені чинним законодавством) обов'язки та права, як працівника, так і власника.

Важливою рисою трудових договорів є їх сталість, в чому зацікавлені обидві сторони трудових відносин. Але сталість трудового договору не означає, що трудові відносини не можуть припинитись. І тому одним із елементів організації трудової діяльності працівників є встановлений порядок припинення трудових відносин.

У нормативних актах, що регламентують розірвання трудових зв'язків працівників із підприємствами, установами, організаціями уживається різна термінологія: «припинення трудового договору», «звільнення працівника», «звільнення з посади». Поняття «припинення трудового договору» є найбільш загальним, тобто родовим поняттям, яке охоплює усі випадки припинення трудових відносин.

Припинення трудового договору – це закінчення чи розірвання трудового договору за волевиявленням однієї зі сторін трудового договору або на вимогу профспілкового органу. Дотримання вимог чинного законодавства у питаннях припинення трудового договору є важливою юридичною гарантією здійснення громадянами їх конституційного права на працю.

Трудове законодавство України передбачає різні підстави припинення трудового договору.

Підстави припинення трудового договору – це юридичні факти, що припиняють договірні правовідносини працівника і роботодавця.

Усі підстави припинення трудового договору умовно можна поділити на три групи:

1) **припинення трудового договору з урахуванням волі його сторін.** До цієї групи належать такі підстави:

➤ угода сторін (п. 1 ст. 36 КЗпП). За цією підставою може бути припинений будь-який трудовий договір у будь-який час. Головне в тому, що волевиявлення сторін з приводу припинення трудового зв'язку було взаємним. При ньому немає значення, яка

із сторін трудових правовідносин проявила ініціативу;

➤ закінчення строку (п. 2 ст. 36 КЗпП). Проте треба мати на увазі таке: якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично продовжуються і жодна із сторін не вимагала його припинення, то вважається, що дія трудового договору продовжується на тих самих умовах, але вже на невизначений строк;

➤ переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду (п. 5 ст. 36 КЗпП);

➤ відмова працівника від переведення на іншу роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п. 6 ст. 36 КЗпП);

➤ підстави, передбачені контрактом (п. 8 ст. 36 КЗпП);

2) **припинення трудового договору з ініціативи працівника** (ст.ст. 38, 39 КЗпП) чи власника або уповноваженого ним органу (ст.ст.40, 41 КЗпП);

3) **припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб** (пп.3, 4, 7 ст. 36 КЗпП). Ними виступають уповноважені державні органи і посадові особи, що не є стороною трудового договору. Можливість припинення трудового договору з ініціативи третіх осіб передбачена також ст.ст. 37, 45, 199 КЗпП (призов або вступ працівника на військову службу; на вимогу профспілкового комітету; коли набрав чинності судовий вирок тощо).

Найбільш поширеною на практиці є друга група.

Законодавство про працю України забезпечує право вільного вибору місця роботи, роду занять, а також безперешкодного переходу на будь-яку іншу роботу. Тому працівникам надається можливість розірвати трудовий договір за своєю ініціативою, що досить часто називають звільненням за власним бажанням. Відповідно до ст. 38 КЗпП працівник має право розірвати безстроковий трудовий договір, письмово попередивши про це власника або уповноважений ним орган за два тижні. При цьому працівник не зобов'язаний надавати будь-які пояснення щодо свого рішення.

Власник або уповноважений ним орган **повинен розірвати**

трудоий договір у строк, запропонований працівником у разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу. Така неможливість зумовлена такими причинами:

- ✓ переїзд на нове місце проживання;
- ✓ переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість;
- ✓ вступ до навчального закладу;
- ✓ неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком;
- ✓ вагітність;
- ✓ догляд за дитиною до досягнення нею 14-річного віку або дитиною-інвалідом;
- ✓ догляд за хворим членом родини відповідно до медичного висновку або інвалідом 1 групи;
- ✓ вихід на пенсію;
- ✓ прийом на роботу за конкурсом;
- ✓ з інших поважних причин.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника і якому, відповідно до закону, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Працівник має право також у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

Після закінчення терміну попередження власника або уповноваженого ним органу про припинення трудового договору працівник може залишити роботу, а власник чи уповноважений ним орган повинен здійснити з ним розрахунок і видати трудову книжку.

Водночас для деякої категорії працівників чинним законодавством введено обмеження щодо припинення трудового договору в певний період за власним бажанням. Такі обмеження поширюються на молодих спеціалістів упродовж терміну,

визначеного в направленні на роботу або договором, а також для осіб, засуджених до виправних робіт без позбавлення волі (на період відбування ним покарання).

Щодо строкових трудових договорів, то відповідно до чинного законодавства вони не можуть бути розірваними за ініціативою працівника, крім деяких випадків.

Згідно зі ст. 39 КЗпП строковий трудовий договір з ініціативи працівника може бути розірвано достроково в разі хвороби працівника або його інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного чи трудового договору та у випадках передбачених ч. 1 ст. 38 КЗпП.

Трудовим законодавством встановлено вичерпний перелік підстав звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу. Це одна з найважливіших гарантій захисту працівників від необґрунтованих звільнень.

Підстави, за якими власник або уповноважений ним орган можуть **звільнити працівника**, закріплені в ст.ст. 40, 41 КЗпП і діляться на основні та додаткові.

До основних підстав належать:

✓ зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників. При цьому працівник, з яким розірвано трудовий договір із зазначених підстав, упродовж одного року має право на укладення трудового договору у разі повторного прийняття на роботу, якщо власник або уповноважений ним орган проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації;

✓ виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі, внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я ;

✓ систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного стягнення чи громадського впливу;

✓ прогул (в тому числі відсутність на роботі більше трьох

годин упродовж робочого дня) без поважних причин;

✓ нез'явлення на роботу впродовж більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки по вагітності й пологів, але при цьому за працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посади) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

✓ поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

✓ поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

✓ вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого за вироком суду, що набрав чинності, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу в період його тимчасової непрацездатності (за винятком нез'явлення на роботі упродовж більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності), а також у період перебування працівника у відпустці. Це правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Додатковими підставами розірвання трудового договору з ініціативи власника є:

✓ одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівними працівниками підприємств усіх форм власності та їх заступниками, головними бухгалтерами та їх заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;

✓ скоєння винних дій керівником підприємства, установи, організації внаслідок чого заробітна плата виплачується несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

✓ скоєння винних дій працівником, який безпосередньо

обслуговує грошові чи товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

✓ вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням роботи;

✓ якщо працівника визнано таким, що не витримав випробування (у випадках, коли працівника прийнято на роботу з випробувальним строком);

✓ якщо працівника зараховано з порушенням спеціальних правил прийняття на роботу (наприклад, коли особа зараховується на посаду, яку їй заборонено обіймати впродовж певного терміну за вироком суду).

Окрім указаних підстав правовідносини деяких категорій працівників можуть припинятися і з інших підстав.

У разі звільнення працівника внаслідок змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації чи перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату, працівника про наступне вивільнення персонально попереджують не пізніше ніж за два місяці.

За таких умов вивільнення переважне право залишатися на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці.

При рівних умовах продуктивності праці та кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

✓ сімейним – при наявності двох і більше утриманців;

✓ особам, в сім'ї яких немає інших працівників з самостійним заробітком;

✓ працівникам з тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві, установі, організації;

✓ працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва;

✓ учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту";

✓ авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій;

✓ працівникам, які дістали на цьому підприємстві, установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання;

✓ особам з числа депортованих з України, впродовж п'яти років, з часу їх повернення на постійне місце проживання в Україну;

✓ працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу,

✓ впродовж двох років з дня звільнення їх зі служби.

Одночасно з попередженням про звільнення внаслідок змін в організації виробництва і праці власник або уповноважений ним орган пропонує працівникові іншу роботу на тому же підприємстві, в установі, організації. У разі відсутності роботи за відповідною професією чи спеціальністю або в разі відмови працівника від переведення на іншу роботу власник або уповноважений ним орган зобов'язаний довести до відома державної служби зайнятості про наступне вивільнення працівника із зазначенням його професії, спеціальності, кваліфікації та розміру оплати праці.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника може бути проведено, як правило, лише за попередньою згодою профспілкового органу.

При припиненні трудового договору, у передбачених законом випадках, працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі від одного та більше середнього місячного заробітку.

Власник або уповноважений ним орган повинен у день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і здійснити розрахунок. У разі звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу він зобов'язаний також у день звільнення видати йому копію наказу про звільнення з роботи. В інших випадках звільнення копія наказу видається на вимогу працівника.

3 Поняття і види робочого часу і часу відпочинку

Піклування про здоров'я людини, її культурний і фізичний розвиток є важливою функцією держави. Частково вона реалізується за допомогою норм трудового права, обмеженням робочого часу, встановленням часу відпочинку, нормативів щодо охорони праці тощо.

Визначена трудовим законодавством регламентація норм робочого часу має важливе значення для його раціонального

використання. Вживані в КЗпП України поняття «робочий час», «робочий день», «робочий тиждень», «робоча зміна» розкривають різні сторони робочого часу і є його нормативами.

Робочий час – це встановлений чинним законодавством та прийнятий на його підставі угодою сторін відрізок календарного часу, впродовж якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки.

Поряд із загальним поняттям робочого часу в чинному законодавстві здійснюється його розмежування на окремі види, а саме:

- ✓ нормальний робочий час;
- ✓ скорочений робочий час;
- ✓ неповний робочий час;
- ✓ ненормований робочий час;
- ✓ надурочний робочий час;
- ✓ нічний робочий час.

Згідно зі ст. 50 КЗпП нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Це є загальна норма, яка не залежить від кількості робочих днів на тиждень і поширюється вона на всіх працівників незалежно від того, чи працюють вони постійно, тимчасово, сезонно на підприємствах різних форм власності, а також незалежно від режиму робочого часу та виду робочого тижня. Отже, щоденна робота за п'ятиденного робочого тижня не повинна перевищувати 8, а шестиденного - 7 годин. Підприємства, установи та організації, укладаючи колективний договір, можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу.

Скорочений робочий час передбачений законодавством для деяких категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Скорочення робочого часу не відбивається на розмірі оплати праці – вона є такою ж, як і при нормальній тривалості робочого часу.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників віком від 15 до 16 років (учнів від 14 до 15 років, які

працюють у період канікул) – 24 години на тиждень; для учнів, які працюють упродовж навчального року у вільний від навчання час, робочий час не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу (24; 36 годин) для осіб відповідного віку; для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці – не більше як 36 годин на тиждень.

Скорочений робочий час встановлюється для професорсько-викладацького складу та вчителів навчальних закладів, медичних працівників та деяких інших категорій працівників, чия праця пов'язана із значним інтелектуальним і нервовим напруженням.

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватись за рахунок власних коштів на підприємствах, установах і організаціях для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда.

Неповний робочий час встановлюється відповідно до ст. 56 КЗпП за угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. Така угода може бути досягнута при прийнятті на роботу чи в процесі виконання працівником трудових обов'язків. За неповного робочого дня можливе зменшення як тривалості робочого дня, так і кількості днів робочого тижня. Власник або уповноважений ним орган зобов'язаний встановити неповний робочий час на прохання вагітної жінки, жінки, що має дитину до 14 років, дитину-інваліда або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку. При неповному робочому часі оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Мінімальна або максимальна тривалість неповного робочого часу чинним законодавством не визначена. Тому норма робочого часу і період роботи впродовж доби чи тижня визначаються тільки за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом. При цьому тривалість робочого дня, як правило, не може бути меншою чотирьох годин, а робочого тижня – меншою 20 годин при п'яти і 24 годин при шестиденному тижні.

Для окремих категорій працівників за характером праці допускається відхилення від обумовленого режиму робочого часу, тому їх робочий час називається ненормованим робочим

часом. Цей вид робочого часу, як правило, допускає роботу без спеціального дозволу понад нормальний робочий день і тиждень, за що ці працівники користуються додатковою відпусткою тривалістю до 7 календарних днів. Проте чинне законодавство допускає випадки, коли за роботу в умовах ненормованого робочого дня окремим працівникам може проводитись доплата.

Оскільки ненормований робочий день є винятком із загальних правил регулювання робочого часу, то він встановлюється для обмеженого кола працівників. До таких працівників відносяться, як правило, адміністративний, управлінський, технічний, господарський персонал, працівники правоохоронних органів та інших державних установ. Юридичною підставою для віднесення працівника до категорії осіб з ненормованим робочим днем на підприємствах є списки посад, робіт та професій, визначених колективним договором.

Надурочний робочий час – це робота, яка виконується працівниками понад нормальний робочий день і тиждень. Такі роботи, як правило, заборонені чинним законодавством. Власник або уповноважений ним орган може застосовувати їх у виняткових випадках і лише з дозволу профспілкового комітету. Перелік підстав залучення до надурочних робіт, установлений ст. 62 КЗпП, є вичерпним. Це означає, що власник або уповноважений ним орган не має права проводити надурочні роботи в інших, навіть поважних, з їх точки зору, випадках. Проведення таких робіт є незаконними.

Загальна кількість надурочних робіт для кожного працівника не може перевищувати чотирьох годин упродовж двох днів підряд і 120 годин на рік. Власник або уповноважений ним орган повинні вести облік надурочних робіт кожного працівника.

До надурочних робіт заборонено залучати вагітних жінок; жінок, що мають дітей до трьох років; неповнолітніх; осіб, що навчаються в середніх загальноосвітніх школах чи професійно-технічних училищах без відриву від виробництва.

Можуть залучатися до надурочних робіт жінки, які мають дітей від 3 до 14 років або дитину-інваліда лише за їх згодою, а також інваліди за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Робота в надурочний час компенсується тільки підвищеною

оплатою. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається. Не вважається надурочною робота, яка виконується працівниками у режимі ненормованого або неповного робочого дня; робота за сумісництвом тощо.

Нічним робочим часом вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку (ст. 54 КЗпП). При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Проте це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу. Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема на безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при 6-денному робочому тижні з одним вихідним днем.

Трудовим законодавством забороняється залучення до роботи в нічний час:

- ✓ вагітних жінок;
- ✓ жінок, які мають дітей до 3 років;
- ✓ неповнолітніх працівників;
- ✓ інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Велике значення для відновлення здоров'я, фізичних та розумових здібностей працівників має час відпочинку. Право на відпочинок є одним із конституційних прав працівника. В ст. 45 Конституції України закріплено, що кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Час відпочинку – це час, упродовж якого працівники підлягають звільненню від виконання трудових обов'язків і можуть використовувати його на свій розсуд.

Як і робочий час, час відпочинку має кілька видів. ***Чинним законодавством про працю передбачені такі види часу відпочинку:***

✓ ***перерви в робочому дні.*** Перерви для відпочинку і харчування надаються через 4 години після початку роботи і тривають не більше 2 годин. Мінімальна межа тривалості перерви в законі не визначена. Тому, як правило, правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності тривалість перерви встановлюється від 30 хвилин до однієї години. Час перерви встановлюється правилами внутрішнього

трудового розпорядку. Працівники використовують перерву за своїм розсудом. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. Перерва не включається у робочий час. На тих роботах, де за умовами виробництва перерву встановити неможливо, працівнику повинна надаватися інша можливість для харчування упродовж робочого дня.

Для деяких категорій працівників нормативними актами встановлені спеціальні додаткові перерви, які надаються через короткий проміжок часу і включаються в робочий час (під час роботи на повітрі в холодну пору року; на вантажно-розвантажувальних роботах; секретарям-машиністкам; жінкам що мають дітей віком до півтора року, для годування дитини). На відміну від загальної перерви для відпочинку і харчування, що не включається в робочий час і тому не оплачується, спеціальні перерви входять у робочий час і підлягають оплаті;

✓ *щоденний (міжзмінний) відпочинок*. Перерви між робочими змінами тривають з моменту закінчення роботи в попередній день і до початку наступного робочого дня. Тривалість щоденного відпочинку залежить від тривалості робочого дня та режиму роботи. Він повинен бути не менше подвійної тривалості робочого дня за винятком перерви в роботі. Наприклад, якщо робочий день складає 8 годин, а перерва в роботі – 1 годину, то тривалість щоденного міжзмінного відпочинку складає: $16-1=15$ годин;

✓ *щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні)* надається працівнику після закінчення трудового тижня. При цьому тривалість щотижневого безперервного відпочинку відповідно до ст. 70 КЗпП повинна бути не менш як 42 години. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два вихідних дні на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя. Другий вихідний день при п'ятиденному робочому тижні, як правило, має надаватися підряд з загальним вихідним днем.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні проводиться за письмовим наказом власника або уповноваженого ним органу з дозволу профспілкового комітету підприємства лише у виняткових випадках (для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або

усунення їх наслідків тощо). Перелік підстав для залучення працівників до роботи у вихідні дні визначено чинним законодавством, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Перенесення вихідного дня для всіх працівників підприємства з ініціативи власника або уповноваженого ним органу не допускається. Це можливо в окремих випадках і лише на підставі прийнятої спеціальної постанови Кабінету Міністрів України, зокрема з метою приєднання вихідного дня до святкового або неробочого дня.

Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі;

✓ *святкові і неробочі дні* встановлюються законодавством України.

Святковими днями є:

- ✓ 1 січня - Новий рік;
- ✓ 7 січня - Різдво Христове;
- ✓ 8 березня - Міжнародний жіночий день;
- ✓ 1 і 2 травня - День міжнародної солідарності трудящих;
- ✓ 9 травня - День Перемоги;
- ✓ 28 червня - День Конституції України;
- ✓ 24 серпня - День незалежності України.

Неробочими днями є релігійні свята:

- ✓ 7 січня - Різдво Христове;
- ✓ один день (неділя) - Пасха (Великдень);
- ✓ один день (неділя) - Трійця.

Різдво Христове одночасно є святковим і неробочим днем. По суті ж і неробочі дні, і святкові дні є тотожними з огляду на те, що у ці дні робота не проводиться.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку впродовж року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У випадках, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

У святкові і неробочі дні допускається лише робота, зупинення якої неможливе з виробничо-технічних умов або викликана необхідністю обслуговування населення (транспорт, зв'язок, лікарні тощо), а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи.

Робота у святкові дні і неробочі дні оплачується в подвійному розмірі. За бажанням працівника, який працював у зазначені дні, йому може бути наданий інший день відпочинку (відгул). Такий відгул надається лише тим працівникам, робота яких у святковий чи неробочий день не включається до місячної норми робочого часу. Якщо ж вона проводилася у межах місячної норми, то відгул за таку роботу не надається;

✓ **щорічні відпустки.** КЗпП та Закон України «Про відпустки» встановили такі **види відпусток**:

- ✓ щорічні відпустки;
- ✓ додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;
- ✓ творчі відпустки;
- ✓ соціальні відпустки;
- ✓ відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодами та трудовими договорами можуть установлюватися інші види відпусток.

Всі громадяни, зайняті суспільно-корисною працею, незалежно від форм власності і форм господарювання, які перебувають у трудових відносинах і підлягають державному соціальному страхуванню, мають право на одержання щорічної оплачуваної відпустки.

Щорічна відпустка – це вид часу відпочинку, встановлений чинним законодавством, колективним договором або контрактом, кількість календарних днів безперервного відпочинку в поточному році, наданих працівникові власником або уповноваженим ним органом, із збереженням за ним місця роботи (посади) і заробітної плати.

Щорічні відпустки надаються громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Тривалість відпусток незалежно від режимів та графіків

роботи розраховується в календарних днях. Переведення тривалості щорічної відпустки із робочих в календарні дні проводиться шляхом множення тривалості відпустки в робочих днях на дріб $7/6$.

Щорічні відпустки складаються з основної та додаткових відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладання трудового договору.

Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день; інвалідам I і II груп - 30 днів, інвалідам III групи – 26 днів; керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам – до 56 днів, а також іншим категоріям працівників, перелік яких установлено ст. 6 Закону України "Про відпустки" та іншими законодавчими актами.

Сезонним, а також тимчасовим працівникам відпустка надається пропорційно до відпрацьованого ними часу.

Щорічна додаткова відпустка за роботу із шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів.

Щорічна додаткова відпустка за особливий характер роботи надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я – тривалістю до 35 календарних днів та працівникам з ненормованим робочим днем - тривалістю до 7 календарних днів.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї. Загальна тривалість щорічної основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах - 69 календарних днів.

Право працівника на щорічну основну та додаткову відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає, за деякими винятками, після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються різним категоріям громадян, які здобувають освіту без відриву від виробництва.

Працівникам, які здобувають загальну середню освіту, надається додаткова оплачувана відпустка на період складання:

- ✓ випускних іспитів в основній школі - тривалістю 10 календарних днів;
- ✓ випускних іспитів у старшій школі - тривалістю 23 календарні дні;
- ✓ перевідних іспитів в основній та старшій школах - від 4 до 6 календарних днів без урахування вихідних;
- ✓ іспитів екстерном за основну школу - 21 календарний день;
- ✓ іспитів екстерном за старшу школу - 28 календарних днів.

Працівникам, які успішно навчаються на вечірніх відділеннях професійно-технічних закладів освіти, надається додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів упродовж року.

Працівникам, які успішно навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формами навчання, надаються **додаткові оплачувані відпустки на період:**

- ✓ настановчих занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів для тих, хто навчається на першому та другому курсах у вищих закладах освіти 1 та 2 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання - 10 календарних днів щорічно, 3 та 4 рівнів акредитації з вечірньою формою навчання -

20 календарних днів щорічно, незалежно від рівнів акредитації з заочною формою навчання - 30 календарних днів щорічно;

✓ для тих, хто навчається на третьому і наступних курсах додаткова оплачувана відпустка відповідно збільшується на 10 календарних днів щорічно;

✓ для складання державних іспитів незалежно від рівня акредитації вищого закладу освіти - 30 календарних днів;

✓ для підготовки та захисту дипломного проекту (роботи) студентам, які навчаються у вищих закладах освіти з вечірньою та заочною формою навчання 1 та 2 рівня акредитації - 2 місяці, 3 та 4 рівня акредитації - 4 місяці.

Працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від виробництва, для підготовки та складання іспитів надається один раз на рік додаткова оплачувана відпустка з розрахунку 10 календарних днів на кожний іспит.

Працівникам, які навчаються без відриву від виробництва в аспірантурі та успішно виконують індивідуальний план підготовки, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів та за їх бажанням упродовж чотирьох років навчання - один вільний від роботи день на тиждень з оплатою його в розмірі 50 відсотків середньої заробітної плати працівника.

Творча відпустка – це вид відпустки, що надається працівнику для закінчення дисертаційної роботи, написання підручника, навчального посібника та в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Соціальні відпустки є особливим видом відпусток і вони надаються:

✓ у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам на підставі медичного висновку тривалістю: до пологів – 70 календарних днів, після пологів - 56 календарних днів (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70 календарних днів), починаючи з дня пологів;

✓ для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку жінкам за їх бажанням після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами;

✓ жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до

15 років або дитину-інваліда. Така відпустка надається за її бажанням щорічно тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних.

Додаткові відпустки жінкам, які мають дітей, надаються понад щорічні відпустки.

Відпустки без збереження заробітної плати передбачені чинним законодавством. В одних випадках ці відпустки повинні надаватися в обов'язковому порядку, в інших - за згодою сторін.

В обов'язковому порядку відпустки без збереження заробітної плати надаються:

✓ матері або батьку, який виховує дитину без матері, що мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину – інваліда, - тривалістю до 14 календарних днів щорічно;

✓ чоловікові, жінка якого перебуває у передпологовій відпустці, – тривалістю до 14 календарних днів;

✓ ветеранам війни та особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;

✓ ветеранам праці та особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, – тривалістю 21 календарний день щорічно;

✓ пенсіонерам за віком та інвалідам III групи - тривалістю до 30 календарних днів щорічно;

✓ інвалідам I і II груп – тривалістю до 60 календарних днів щорічно;

✓ особам, які одружуються – тривалістю до 10 календарних днів;

✓ працівникам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу (чоловіка або дружини, батьків, дитини, братів, сестер), - тривалістю до 7 календарних днів та інших рідних – тривалістю до 3 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад;

✓ в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Порядок оплати відпусток та відпустки без збереження заробітної плати регулює Закон України «Про відпустки» і Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 року

№ 346. На час відпустки без збереження заробітної плати за працівником зберігається його місце роботи (посада).

4 Особливості праці жінок та молоді

Враховуючи фізіологічні, психологічні, вікові та інші особливості, правове регулювання трудових відносин жінок та молоді має певні відмінності щодо інших категорій працівників.

Особливості правового регулювання праці жінок та молоді відображені в окремих главах КЗпП (гл. XII «Праця жінок» і гл. XIII «Праця молоді») і Закону України «Про охорону праці».

Встановлення більш сприятливих і легких умов праці для жінок пов'язане з фізіологічними особливостями жіночого організму і виконанням жінками функції материнства.

Законодавством про працю заборонено:

✓ застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт з санітарного та побутового обслуговування);

✓ залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підймання і переміщення вантажів при чергуванні з іншою роботою – 10 кг, а при постійному – 7 кг. Сумарна вага переміщуваних вантажів упродовж однієї години роботи не повинна перевищувати 350 кг при підйманні з робочої поверхні та 175 кг – з підлоги;

✓ залучення жінок до робіт у нічний час за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід;

✓ залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років;

✓ жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей-інвалідів, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди;

✓ вагітним жінкам відповідно до медичного висновку знижують норми виробітку, норми обслуговування або переводять їх на іншу роботу, яка є легшою і виключає вплив

несприятливих виробничих факторів, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою;

✓ жінки, які мають дітей віком до трьох років, в разі неможливості виконання попередньої роботи переводяться на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною віку трьох років;

✓ на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів - 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів;

✓ у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку;

✓ за бажанням жінки у період перебування її у відпустці для догляду за дитиною вона може працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за нею зберігається право на одержання допомоги в період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

✓ жінкам, які усиновили новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку, надається відпустка з дня усиновлення тривалістю 56 календарних днів (70 календарних днів – при усиновленні двох і більше дітей) з виплатою державної допомоги у встановленому порядку;

✓ жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, за її бажанням щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних;

✓ жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком;

✓ забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і

знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до 3 років, а одиноким матерям – за наявністю дитини віком до 14 років або дитини-інваліда.

Держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю. Молодими громадянами вважаються громадяни України віком від 15 до 28 років. Вони займають проміжне становище між дитинством і зрілістю. Соціальне становище молоді дає можливість передбачити майбутнє суспільства. Тому проблемам молоді держава приділяє значну увагу, в тому числі й засобам регулювання її правового статусу. Особливі умови праці молоді встановлюються з метою забезпечити їй нормальний фізіологічний розвиток.

Згідно ст.ст. 196, 197 КЗпП і Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», держава для всіх підприємств і організацій встановлює броню прийому на роботу і професійне навчання молоді, а також гарантує надання їй першого робочого місця на строк не менше двох років, а молодим фахівцям, що закінчили державні навчальні заклади - не менше трьох років. Будь-які прямі або непрямі обмеження прав і свобод молоді залежно від віку, крім передбачених чинним законодавством, є протиправними і тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік неповнолітніх працівників із зазначенням дати їх народження (ст. 189 КЗпП).

Згідно ст. 187 КЗпП неповнолітні у правових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Основними особливостями праці неповнолітніх є:

✓ не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років (крім окремих винятків);

✓ прийом на роботу неповнолітніх здійснюється тільки після їх попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 21 року, вони щороку підлягають обов'язковому медичному огляду;

✓ їм не встановлюється випробувальний строк при

першому прийнятті на роботу;

✓ їх забороняється залучати до важких робіт і до робіт з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт;

✓ їх забороняється залучати до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми;

✓ їх забороняється залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні;

✓ для неповнолітніх встановлюється скорочений робочий день, а оплата праці проводиться як за повний робочий день;

✓ для неповнолітніх встановлена така тривалість робочого часу: для працівників у віці від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для працівників у віці від 15 до 16 років – 24 години на тиждень; для працюючих у період канікул учнів у віці від 14 до 15 років – 24 години на тиждень.

✓ щорічна основна відпустка для неповнолітніх тривалістю 31 календарний день надається в зручний для них час (як правило, літній), а у перший рік роботи відпустка надається за їх заявою до настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації;

✓ звільнення неповнолітніх працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх;

✓ звільнення неповнолітнього можливо не лише з власної ініціативи, але і з ініціативи батьків, усиновителів і піклувальників неповнолітнього, а також державних органів та посадових осіб, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю у випадку, коли виконання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

5 Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Сучасне виробництво неможливо без високої організованості, взаємоузгодженості й чіткості в роботі. Без підкорення всіх учасників трудового процесу певному

розпорядку, без дотримання встановленої дисципліни праці неможливо досягти тієї мети, для якої організовується спільний трудовий процес.

Найбільш загальним поняттям у чинному законодавстві є дисципліна праці. Трудова дисципліна є необхідною умовою будь-якої суспільної праці незалежно від форми власності й галузевої залежності. Термін "трудова дисципліна" застосовується в широкому і вузькому розумінні. В першому випадку трудова дисципліна є синонімом дисципліни праці і включає в себе обов'язки сторін трудового договору.

Трудова дисципліна має *зовнішній і внутрішній аспекти*.

Зовнішній аспект означає підкорення працівника трудовому розпорядку, який включає в себе порядок взаємовідносин працівника і власника в процесі праці.

Під **внутрішнім аспектом** слід розуміти сукупність правил, що регламентують трудову функцію працівника, тобто сам процес праці.

Як правова категорія трудова дисципліна виступає в чотирьох аспектах.

✓ Як один із основних принципів трудового права - забезпечення виконання обов'язку дотримуватися дисципліни праці. Забезпечувати дисципліну праці зобов'язані сторони трудових правовідносин.

✓ Як інститут трудового права – система норм, що регулює внутрішній трудовий розпорядок, обов'язки сторін трудових правовідносин, встановлює заходи із заохочення за успіхи у праці та дисциплінарну відповідальність за порушення дисципліни праці.

✓ Як елемент трудових правовідносин дисципліна праці проявляється в установленні відповідної поведінки конкретних працівників у трудовому колективі, в індивідуалізації трудових обов'язків у зв'язку з укладеним трудовим договором, контрактом, а також характеризується фактичною поведінкою сторін трудових правовідносин, рівнем дотримання працівниками внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві, де вони працюють.

✓ Як фактична поведінка – рівень дотримання всіма учасниками виробничого процесу дисципліни праці, який може

бути низьким, середнім, високим.

Трудова дисципліна як правова категорія має двосторонній характер, оскільки включає в себе обов'язки як працівників, так і власника або уповноваженого ним органу.

Трудова дисципліна – це сукупність нормативно-правових актів, які регулюють порядок взаємовідносин сторін трудових відносин, спрямованих на виконання ними своїх трудових функцій.

Трудова дисципліна передбачає:

- ✓ чесну і сумлінну працю;
- ✓ своєчасне і точне виконання розпоряджень власника;
- ✓ підвищення продуктивності праці;
- ✓ виконання технологічної дисципліни;
- ✓ додержання вимог охорони праці;
- ✓ дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії;
- ✓ збереження та зміцнення власності підприємства;
- ✓ поліпшення якості продукції.

Ст. 139 КЗпП встановлені обов'язки працівників, які є загальними для всіх працівників підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності. Перелік обов'язків, передбачений цією статтею, не є вичерпним, а тому може конкретизуватись у правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, трудових договорах, при укладенні контракту.

Обов'язок – це міра необхідної поведінки, що встановлюється у відповідних нормативних актах. У залежності від виду поведінки розрізняють три види обов'язків: обов'язок активної поведінки; обов'язок пасивної поведінки; обов'язок сприймати певну міру примусу.

За своїм змістом обов'язки працівників можна поділити на три групи:

- ✓ ті, що пов'язані з виконанням працівником своїх трудових функцій, покладених на нього умовами трудового договору, контракту;
- ✓ ті, що впливають із наказів і розпоряджень власника або уповноваженого ним органу;
- ✓ ті, що пов'язані із дотриманням чинного законодавства.

Трудова дисципліна забезпечується застосуванням передбачених чинним законодавством спеціальних правових

методів впливу на працівника:

✓ **метод переконання і виховання** – заснований на вихованні у працівника свідомого ставлення до своїх трудових обов'язків, на формуванні у нього стійкого бажання сумлінно працювати;

✓ **метод заохочення** – це певна форма суспільного визнання заслуг працівника у зв'язку з досягнутими ним успіхами в роботі. Застосування заходів заохочення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу. КЗпП не визначає навіть зразкового переліку заохочень, що може застосувати власник до працівників. Види заохочення передбачаються в правилах внутрішнього трудового розпорядку, статутах і положеннях про дисципліну праці, а також в окремих законах.

Заходи заохочення можуть розподілятися: за **способом впливу** на працівників – на моральні та матеріальні; за **сферою дії** – на загальні, що застосовуються до всіх працівників, та спеціальні, що стосуються певних категорій працівників і службовців;

✓ **метод примусу** полягає в застосуванні до порушників трудової дисципліни відповідних заходів матеріального і морального впливу, а також заходів дисциплінарного і громадського впливу всупереч їх волі. Сам факт невиконання працівником своїх обов'язків повинен бути зафіксований, дотриманий порядок розслідування, а також повинні бути витримані строки для застосування дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності й застосовується виключно до порушників трудової дисципліни. Тому підставою для її застосування є порушення трудової дисципліни.

Дисциплінарний проступок – це невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього чинним законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

За здійснення дисциплінарного проступку роботодавець має право застосовувати визначені чинним законодавством заходи дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення – це передбачений в нормативно -

правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, який вчинив дисциплінарний проступок.

Ст. 147 КЗпП передбачає два заходи стягнення за порушення трудової дисципліни: догана і звільнення.

Догана – це вид дисциплінарного стягнення, вжитий до працівника за порушення трудової дисципліни. Догана спричиняє для працівника негативні наслідки особистого характеру, як моральні, так і матеріальні.

Звільнення з роботи як дисциплінарне стягнення становить собою організаційний захід, пов'язаний з припиненням з працівником, що порушує трудову дисципліну, трудових правовідносин.

Застосування вищенаведених заходів стягнення є правом, а не обов'язком власника або уповноваженого ним органу.

Для окремих категорій працівників (працівники суду, прокуратури, міліції, державні службовці тощо) чинним законодавством, статутами і положеннями про дисципліну встановлюються й інші види стягнень.

Законодавством про працю встановлено строго визначений порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано тільки одне дисциплінарне стягнення. Перед накладенням стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмових пояснень. Дисциплінарне стягнення накладається не пізніше одного місяця з дня виявлення проступку, і не пізніше шести місяців з дня його вчинення.

Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні), в якому в обов'язковому порядку вказуються мотиви застосування стягнення і повідомляється працівникові під розписку впродовж трьох робочих днів. Працівник має право оскаржити даний наказ у суді, комісії з трудових спорів або у вищих органах.

Строк дії дисциплінарного стягнення – один рік. Упродовж цього строку до працівника не застосовуються заходи заохочення. Дисциплінарне стягнення до трудової книжки не заноситься. Ця заборона не поширюється на випадки звільнення

за порушення трудової дисципліни, оскільки це становить припинення трудових відносин між сторонами, і в цьому випадку відповідно до чинного законодавства про працю до трудової книжки записи про причини звільнення мають робитися у точній відповідності з формулюванням чинного законодавства і з посиланням на відповідну статтю і пункт закону.

Чинним законодавством встановлено наступний порядок зняття дисциплінарного стягнення. Якщо впродовж року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення може бути зняте до закінчення одного року органом, що його застосував, якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і проявив себе як сумлінний працівник. Дострокове зняття дисциплінарного стягнення можливо як за власною ініціативою власника або уповноваженого ним органу, так і за клопотанням трудового колективу чи його органу. Працівник також сам вправі звернутися з проханням про зняття з нього дисциплінарного стягнення.

Про дострокове зняття дисциплінарного стягнення видається наказ (розпорядження) власника або уповноваженого ним органу. Працівник, з якого достроково було знято дисциплінарне стягнення, вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Працівник, який завдав матеріальної шкоди підприємству, установі, організації, несе матеріальну відповідальність незалежно від того, чи був він притягнутий до дисциплінарної відповідальності за діяння, якими завдано цю шкоду.

Матеріальна відповідальність працівників визначена ст.ст. 130-138 КЗпП та деякими підзаконними актами. Чинне законодавство поєднує матеріальну відповідальність працівників із захистом інтересів кожного працівника. І тому не випадково глава IX КЗпП має назву «Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» Ці гарантії полягають у тому, що відповідальність може настати тільки за пряму шкоду, в межах і порядку, передбаченому чинним законодавством, і, як правило,

обмежуються певною частиною заробітку працівника.

Матеріальна відповідальність, на відміну від дисциплінарної, є двосторонньою, оскільки відповідальність несе не тільки працівник перед власником або уповноваженим ним органом, а й власник перед працівником за заподіяння шкоди його майну або здоров'ю.

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору відшкодувати повністю або частково матеріальні збитки, заподіяні іншій стороні протиправними і винними діями.

Притягнути працівника до матеріальної відповідальності можливо тільки за сукупністю таких умов (складу дисциплінарного проступку):

- ✓ наявність прямої дійсної шкоди;
- ✓ протиправна поведінка працівника;
- ✓ причинний зв'язок між протиправною дією та заподіяною шкодою;
- ✓ вина працівника в заподіяній шкоді.

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівника:

✓ **обмежена матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в межах свого середнього місячного заробітку. Ця відповідальність настає у всіх випадках, крім тих, коли чинним законодавством передбачена повна матеріальна відповідальність;

✓ **повна матеріальна відповідальність**, яка включає в себе обов'язок працівника відшкодувати збитки в повному обсязі незалежно від розміру одержуваної ним заробітної плати.

Згідно ст. 134 КЗпП повна **матеріальна відповідальність застосовується у випадках**, якщо:

✓ між працівником і підприємством, установою, організацію укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за забезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

✓ майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими

документами;

✓ шкоду завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

✓ шкоду завдано працівником, який був у нетверезому стані;

✓ шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуванням матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), а також інструментів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством працівникові в користування;

✓ відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

✓ шкоду завдано не при виконанні трудових обов'язків;

✓ службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

✓ керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

В окремих випадках, коли фактичний розмір шкоди значно перевищує номінальну вартість майна та інших цінностей, ст. 135 КЗпП передбачається підвищена матеріальна відповідальність працівника.

Покриття шкоди працівником проводиться добровільно чи за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника, а також за рішенням суду.

Згідно з чинним законодавством, ***підприємство є суб'єктом матеріальної відповідальності в разі заподіяння шкоди працівникові й зобов'язане відшкодувати працівникові матеріальні збитки за наявності таких підстав:***

✓ незаконного звільнення, переведення чи відсторонення від роботи працівника;

✓ неправильного формулювання запису в трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б

влаштування його на роботу;

✓ затримки видачі трудової книжки або розрахунку при звільненні з роботи;

✓ у разі ушкодження здоров'я працівника під час виконання ним трудових обов'язків;

✓ псування, знищення чи крадіжки особистих речей працівника під час виконання ним трудових обов'язків.

У разі заподіяння потерпілому працівникові моральної шкоди вона також підлягає компенсації.

6 Індивідуальні й колективні трудові спори

При виконанні працівниками своїх трудових функцій між ними й власником або уповноваженим ним органом можуть виникати певні суперечності чи різного роду непорозуміння. Здебільшого вони носять індивідуальний характер, але непорозуміння можуть виникати й між групою трудящих, трудовим колективом підприємства та його власником.

Трудові спори – це неврегульовані розбіжності між працівником (трудоим колективом) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього трудового розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення.

Трудові спори поділяють на *індивідуальні* та *колективні (конфлікти)*.

Розгляд індивідуальних трудових спорів регламентовано главою XV КЗпП та Цивільно-процесуальним кодексом.

Згідно ст. 221 КЗпП *трудові спори розглядаються двома органами:*

✓ комісіями з трудових спорів (КТС);

✓ районними (міськими) судами.

КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з чисельністю працівників не менш як 15 людей. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються зборами. При цьому кількість робітників у складі комісії повинна

бути не менше половини її складу. КТС має печатку встановленого зразка.

Працівник може звернутися до КТС упродовж трьох місяців з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком. Якщо цей строк пропущено з поважних причин, КТС може його поновити. Усі заяви, що надходять до КТС, підлягають обов'язковій реєстрації.

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви працівником, у його присутності, а також представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору при відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника під час розгляду спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або інша особа, в тому числі адвокат.

Засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому були присутні не менше двох третин обраних до її складу членів. На засіданні КТС ведеться протокол, який підписується головою або його заступником і секретарем. З кожного спору КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник чи власник або уповноважений ним орган можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у триденний строк після закінчення десяти днів, передбачених на його оскарження до суду. У випадку невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк працівникові видається посвідчення, що має силу виконавчого листа, на підставі якого судовий виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку.

Другою інстанцією з розгляду трудових спорів є районні (міські) суди, які розглядають спори за заявою працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони не згодні з рішенням КТС, а також прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

✓ працівників підприємств, установ, організації, де КТС не обираються;

✓ працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причин звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи;

✓ керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації, їхніх заступників, керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади органами державної влади й управління, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладання дисциплінарних стягнень;

✓ власника або уповноваженого ним органу про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;

✓ працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації в межах наданих їм прав.

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються також спори про відмову у прийнятті на роботу:

✓ працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;

✓ молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;

✓ вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів - за наявності дитини віком до 14 років;

✓ виборних працівників після закінчення строку повноважень;

✓ працівників, яким надано право повторного прийняття на роботу;

✓ інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган, відповідно до чинного законодавства, зобов'язаний укласти трудовий договір.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, у справах про звільнення - в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки, а у спорах про стягнення належної йому заробітної плати - без обмеження будь-яким строком.

Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду з питань стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Враховуючи ту обставину, що відповідно до Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, працівник має право звертатися до суду за вирішенням трудового спору, не звертаючись до комісії з трудових спорів.

На відміну від спорів про застосування чинного законодавства, які зараз офіційно називають індивідуальними, спори про встановлення або зміну умов праці по суті є колективними спорами.

Законом України від 18 лютого 1992 року при зміні глави XV КЗпП була вилучена ст. 242, яка була єдиною нормою, що встановлювала порядок розгляду спорів з приводу встановлення або зміни умов праці. І тому нині КЗпП не передбачає порядок розгляду даних спорів.

Порядок розгляду колективних трудових спорів регулюється Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 року, який визначає правові й організаційні засади функціонування системи заходів з вирішення цієї категорії трудових спорів і спрямований на здійснення взаємодії соціально-трудова відносин у процесі врегулювання розбіжностей, що виникають між ними.

Вимоги трудового колективу з питань застосування чинного законодавства про працю, укладення і виконання умов колективних договорів і угод в частині встановлення нових і зміни існуючих соціально-економічних умов праці та побуту

формулюються і затверджуються на загальних зборах чи конференції членів трудового колективу або формуються шляхом збирання підписів. Вимоги вважаються чинними за наявності не менше половини підписів членів трудового колективу підприємства. Дані вимоги оформляються відповідним протоколом і направляються власнику підприємства або уповноваженому ним органу, який зобов'язаний їх розглянути та повідомити в письмовій формі представників трудового колективу про своє рішення в триденний строк з дня одержання вимог.

В разі, коли орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, одержав від власника або уповноваженого ним органу повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективної вимоги й прийняв рішення про незгоду з рішенням власника або уповноваженого ним органу, або коли строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді від власника не надійшло, виникає колективний трудовий спір (конфлікт).

Про виникнення даного спору уповноважений представницький орган найманих працівників або профспілки зобов'язаний у триденний строк письмово проінформувати власника або уповноважений ним орган, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства, а також Національну службу посередництва й примирення.

Розгляд колективного трудового спору здійснюється примирною комісією, яка складається з однакової кількості представників сторін і утворюється на виробничому рівні – у триденний, на галузевому чи територіальному рівні - у п'ятиденний, на національному рівні - у десятиденний строк з моменту виникнення даного спору.

Колективні трудові спори розглядаються виробничою примирною комісією в п'ятиденний, галузевою та територіальною примирними комісіями – у десятиденний, примирною комісією на національному рівні – у п'ятнадцятиденний строк з моменту утворення комісії. За згодою сторін ці строки можуть бути подовжені.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом. Воно

має для сторін обов'язкову силу й виконується в порядку і строки, встановлені цим рішенням. Після прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору примирна комісія припиняє свою роботу.

Розгляд колективного трудового спору в разі неприйняття примирною комісією рішення в зазначені вище строки здійснюється трудовим арбітражем, який утворюється за ініціативою однієї із сторін, або незалежного посередника у триденний строк і складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб (народні депутати, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування).

Рішення трудовим арбітражем повинно бути прийняте в десятиденний строк з дня його створення. За рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути подовжений до двадцяти днів. Рішення по трудовому спору приймається більшістю голосів трудового арбітражу, яке оформляється протоколом і підписується всіма його членами. Дане рішення є обов'язковим для виконання.

Жодна із сторін колективного трудового спору не може ухилятися від участі в примирній процедурі. Після додержання передбачених примирних процедур сторони колективного трудового спору мають право звернутися за сприянням у вирішенні цього спору до Національної служби посередництва і примирення, яка утворюється Президентом України й має свої відділення в Автономній Республіці Крим та усіх областях.

Національна служба посередництва і примирення після розгляду всіх матеріалів у десятиденний строк надсилає сторонам свої рекомендації.

Коли примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору, то як крайній засіб вирішення цього спору може бути застосований страйк, що передбачено ст. 44 Конституції України.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Воно проявляється у невиході на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків та іншому способі припинення роботи.

Тема 8. Основи земельного та екологічного права України

План

- 1 Загальна характеристика земельного права. Поняття, відносини та предмет правового регулювання.
- 2 Види земель та їх правовий статус.
- 3 Право власності на землю.
- 4 Право землекористування. Оренда землі.
- 5 Гарантії права на землю.
- 6 Управління земельним фондом.
- 7 Поняття і загальна характеристика екологічного права та екологічних правовідносин.
- 8 Екологічні права та обов'язки громадян України.
- 9 Правове забезпечення екологічної безпеки.
- 10 Загальне і спеціальне використання природних ресурсів та права і обов'язки власників природних ресурсів і природокористувачів.

1 Загальна характеристика земельного права. Поняття, відносини та предмет правового регулювання

Земельне право – це галузь права, що регулює та охороняє земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Предметом правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження

земельними ресурсами, а також їх охорони та раціонального використання.

Головні джерела: Конституція України, Земельний кодекс України, що був прийнятий 25 жовтня 2001 року, набрав чинності з 1 січня 2002 року. Саме в останньому встановлено, що земля є основним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави, а тому право власності на землю гарантується.

2 Види земель та їх правовий статус

До земель України належать усі землі в межах її території, у тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії:

- ✓ землі сільськогосподарського призначення;
- ✓ землі житлової та громадської забудови;
- ✓ землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- ✓ землі оздоровчого призначення;
- ✓ землі рекреаційного призначення;
- ✓ землі історико-культурного призначення;
- ✓ землі лісового фонду;
- ✓ землі водного фонду;
- ✓ землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

3 Право власності на землю

Земля в Україні може перебувати у **приватній, комунальній та державній власності**.

Право власності на землю – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

Об'єктами права власності на землю є *земельні ділянки*.

Земельна ділянка – це частина земельної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, що є необхідними для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктами права власності на землю є:

✓ **громадяни та юридичні особи** – на землі приватної власності;

✓ **територіальні громади**, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності;

✓ **держава**, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності.

Громадяни України набувають право власності на земельні ділянки на підставі:

✓ придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

✓ безкоштовної передачі земель державної і комунальної власності;

✓ приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;

✓ прийняття спадщини;

✓ виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної ділянки (паю).

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки у разі:

- ✓ придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- ✓ викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;
- ✓ прийняття спадщини.

Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, впродовж року підлягають відчуженню.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть отримати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у випадках:

- ✓ придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- ✓ внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;
- ✓ прийняття спадщини;
- ✓ виникнення інших підстав, передбачених законом.

Іноземні юридичні особи можуть отримати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення:

- ✓ у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні;
- ✓ за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна.

Землі, які належать на праві комунальної власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності.

Право державної власності на землю набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та

Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

Згідно з чинним законодавством держава набуває права власності на землю у разі:

- ✓ відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- ✓ придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- ✓ прийняття спадщини;
- ✓ передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- ✓ конфіскації земельної ділянки.

Земельна ділянка може знаходитись у спільній власності з визначенням частки кожного з учасників спільної власності (спільна часткова власність) або без визначення часток учасників спільної власності (спільна сумісна власність). Суб'єктами права спільної власності на землю можуть бути громадяни та юридичні особи.

Власники земельних ділянок мають право:

- ✓ продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- ✓ самостійно господарювати на землі;
- ✓ власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур;
- ✓ використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- ✓ на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- ✓ споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Власники земельних ділянок зобов'язані:

- ✓ забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;
- ✓ додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- ✓ своєчасно сплачувати земельний податок;

- ✓ не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- ✓ підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі.

4 Право землекористування. Оренда землі

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності.

Може бути короткостроковою – не більше 5 років, та довгостроковою – не більше 50 років.

5 Гарантії права на землю

Держава забезпечує громадянам та юридичним особам рівні умови захисту прав власності на землю.

Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю.

Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом:

- ✓ визнання прав;
- ✓ відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав;
- ✓ визнання угоди недійсною;
- ✓ визнання недійсним рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування;
- ✓ відшкодування заподіяних збитків;
- ✓ застосування інших, передбачених законом способів.

6 Управління земельним фондом

У державі існує система контролю за використанням та охороною земель, яка полягає у забезпеченні дотримання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства України. Так, розрізняють:

- ✓ державний контроль;
- ✓ самоврядний контроль;
- ✓ громадський контроль.

Державний земельний кадастр – це єдина державна система земельно-кадастрових робіт, яка встановлює процедуру визнання факту виникнення або припинення права власності і права користування земельними ділянками та містить сукупність відомостей і документів про місце розташування та правовий режим цих ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристику, розподіл серед власників землі та землекористувачів.

7 Поняття і загальна характеристика екологічного права та екологічних правовідносин

Охорона довкілля є складовою частиною раціонального природокористування. Поряд з економічними і організаційними вона здійснюється й правовими засобами, а норми, що врегульовують ці відносини, охоплюються поняттям - **екологічне право**.

Екологічне право – це галузь права, що врегульовує суспільні відносини, які складаються в процесі природокористування.

Екологічне законодавство не кодифіковане. Серед його джерел особливе місце займає Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., а, крім того, ними є закони: «Про природно-заповідний фонд» від 16 червня 1992 р.; «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р.; «Про тваринний світ» від 3 березня 1993 р.; Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р.; «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 р. тощо.

Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає правові, економічні і соціальні засади організації охорони природного середовища, завдання екологічного права, право власності на природні ресурси, об'єкти правової охорони, екологічні права і обов'язки суб'єктів природокористування та їх гарантії, повноваження органів державної влади і об'єднань громадян у сфері охорони довкілля тощо.

Закон регламентує порядок використання природних ресурсів, економічні механізми забезпечення охорони природного середовища, заходи щодо забезпечення екологічної безпеки. Ним визначено території і об'єкти, що підлягають особливій охороні, порядок вирішення спорів у сфері охорони довкілля, загальні принципи відповідальності за порушення законодавства про охорону природного середовища, принципи міжнародних відносин України у цій сфері.

Зокрема, згідно зі ст. 1 закону **завданнями законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на довкілля, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.**

Основними принципами охорони довкілля є:

- ✓ пріоритетність вимог екологічної безпеки та обов'язковість додержання екологічних стандартів при здійсненні будь-якої діяльності;
- ✓ гарантування екологічно безпечного довкілля для життя і здоров'я людей;
- ✓ запобіжний характер заходів щодо його охорони;
- ✓ екологізація матеріального виробництва;
- ✓ обов'язковість екологічної експертизи;
- ✓ безоплатність загального і платність спеціального використання природних ресурсів;
- ✓ відшкодування шкоди, заподіяної його забрудненням;
- ✓ розв'язання проблем охорони довкілля на основі

міждержавної співпраці тощо.

Природні ресурси в Україні є власністю українського народу, який має право на володіння, використання і розпорядження ними.

Об'єктами правової охорони природного середовища є:

✓ *навколишнє природне середовище* як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів;

✓ *природні ресурси* (земля, її надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність і тваринний світ); *ландшафти* та інші природні комплекси.

Особливій державній охороні підлягають життя і здоров'я людей та території і об'єкти природно-заповідного фонду України.

8 Екологічні права та обов'язки громадян України

Екологічні права громадян – це визначені законом можливості громадян України, спрямовані на задоволення їхніх потреб у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки.

Серед них слід розрізняти конституційні, тобто закріплені у Конституції, та інші, тобто передбачені екологічним законодавством. Так, згідно з Конституцією України, «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація не може бути засекречена».

Конституційні екологічні права громадян розвинені в екологічному законодавстві, зокрема в Законі «Про охорону

навколишнього природного середовища», згідно з яким громадянам України гарантується право на:

✓ безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;

✓ участь в обговоренні проектів законодавчих актів та матеріалів щодо розташування, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан довкілля;

✓ участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів;

✓ здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

✓ об'єднання у громадські природоохоронні формування;

✓ одержання у визначеному порядку повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я;

✓ участь у проведенні громадської екологічної експертизи;

✓ одержання екологічної освіти;

✓ подання в суд позовів до державних органів, юридичних і фізичних осіб про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю чи майну їх негативним впливом на довкілля.

Гарантіями екологічних прав громадян є умови, заходи і засоби, за допомогою яких ці права забезпечуються.

Розрізняють економічні, ідеологічні, політичні, юридичні, організаційні, громадські та міжнародні гарантії.

Що ж до практичних *механізмів, які сприяють реалізації екологічних прав*, то вони забезпечуються:

✓ проведенням державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

✓ обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ і організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на довкілля, виконувати екологічні вимоги при плануванні та розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;

✓ здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону природи;

✓ участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

✓ компенсацією шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону природного середовища;

✓ невідворотністю відповідальності за порушення законодавства.

Екологічні обов'язки громадян – це визначена законом міра їх обов'язкової поведінки, спрямована на запобігання негативному впливу на стан довкілля, його відновлення, збереження та відшкодування спричинених збитків.

Берегти природу і раціонально використовувати її багатства є конституційним обов'язком громадян. Саме тому **громадяни України зобов'язані:**

✓ здійснювати свою діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

✓ не порушувати екологічних прав і законних інтересів інших осіб;

✓ вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення;

✓ відшкодувати шкоду, заподіяну негативним впливом на довкілля.

9 Правове забезпечення екологічної безпеки

Екологічна безпека – це такий стан довкілля, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей.

Екологічна безпека гарантується здійсненням політичних, економічних, технічних, організаційних, правових та інших заходів, а відносини у цій сфері регламентовані Законом «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими нормативними актами, прийнятими на його основі.

Ознаками екологічної безпеки є:

✓ режим використання природних ресурсів;

✓ запобігання погіршенню екологічного стану;

✓ правове регламентування екологічно небезпечної діяльності; охорона безпечної природного довкілля.

При *характеристиці екологічної безпеки її класифікують за різними ознаками*, зокрема, такими:

✓ територіальною – глобальна, національна, регіональна, локальна;

✓ способами забезпечення:

- техногенно-екологічна (у тому числі радіоекологічна);
- соціально-екологічна; економіко-екологічна;
- природна;
- об'єктами охорони: суспільства та людини;
- природного середовища та його компонентів.

Суб'єктами правовідносин у цій сфері є: фізичні та юридичні особи, держава та її органи, громадські організації, територіальні громади, народ України.

Об'єктами правовідносин у цій сфері є життя і здоров'я людей та безпечне природне середовище і його компоненти (природні умови).

Матеріальним аспектом змісту цих правовідносин є діяльність суб'єктів суспільних відносин, пов'язана з впливом на довкілля.

Юридичним аспектом змісту цих правовідносин є права і обов'язки їх учасників. З одного боку, це право фізичних і юридичних осіб на екологічну безпеку та їх обов'язок дотримуватись її вимог у процесі життєдіяльності, а з іншого - обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку та її право вимагати від фізичних і юридичних осіб дотримуватись вимог екологічної безпеки та застосовувати відповідні заходи впливу до тих, хто їх порушує.

Щодо механізму правового забезпечення екологічної безпеки, то він являє собою сукупність організаційно-правових заходів, спрямованих на запобігання погіршенню екологічної обстановки, підвищення рівня екологічної безпеки та локалізацію проявів екологічної небезпеки.

Серед заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки, розрізняють:

1) *організаційно-превентивні*, тобто спрямовані на запобігання виникненню екологічної небезпеки, зокрема:

✓ обліково-установні (виявлення та облік екологічно небезпечних об'єктів);

✓ реєстраційно-ліцензійні (реєстрація екологічно небезпечних об'єктів, їх паспортизація, ліцензування екологічно небезпечної діяльності тощо);

✓ експертно-оціночні (проведення екологічних експертиз);

✓ інформаційно-прогностичні (інформування державних органів та населення про екологічний стан та прогнозування його зміни);

2) **регулятивно-стимулюючі**, що являють собою систему норм і правил, спрямованих на регулювання відносин у сфері екологічної безпеки, зокрема:

✓ нормативно-правові (імперативи, пріоритети, принципи);

✓ нормативно-технічні (стандарти, нормативи, правила);

✓ нормативно-обмежувальні (організаційні), тобто нормування, лімітування та ліцензування небезпечної діяльності;

3) **розпорядчо-виконавчі**, які являють собою цілеспрямовану діяльність уповноважених органів щодо забезпечення екологічної безпеки: Верховної Ради, Президента, Ради національної безпеки при Президентові України, Мінекоресурсів, держекоінспекції, головної державної інспекції з нагляду за ядерною і радіаційною безпекою тощо;

4) **забезпечувальні** (профілактичні), які являють собою заходи, спрямовані на запобігання екологічним правопорушенням, захист екологічних прав та застосування до порушників вимог екологічної безпеки державного примусу;

5) **охоронно-відновлювальні** — заходи, спрямовані на локалізацію проявів екологічної небезпеки, здійснення ліквідаційних робіт, визначення правового режиму територій відповідно до рівня екологічного ризику, а також встановлення статусу потерпілих від екологічного впливу, зокрема:

✓ нормативно-режимні (оголошення зон підвищеної екологічної небезпеки, визначення її ступеня тощо);

✓ програмно-ліквідаційні (проведення невідкладних аварійно-рятувальних робіт);

✓ паспортизація екологічно небезпечних виробництв, дослідження характеру та наслідків екологічно небезпечного впливу тощо);

✓ реєстрація потерпілих, визначення їх статусу та категорій, встановлення причинового зв'язку між негативним екологічним впливом і спричиненою шкодою, видання правовстановлюючих

документів тощо;

б) **економічні** – вкладання коштів у запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан довкілля, модернізацію виробництва, ліквідацію наслідків негативного впливу на його стан;

7) **міжнародні**, тобто діяльність міжнародних організацій щодо координації зусиль із запобігання негативному впливу на довкілля та ліквідації його наслідків.

10 Загальне і спеціальне використання природних ресурсів та права і обов'язки власників природних ресурсів і природо користувачів

Природокористування – це процес використання людиною природних ресурсів для задоволення її потреб та інтересів.

Найпоширенішими видами природокористування є:

- ✓ землекористування;
- ✓ водокористування;
- ✓ лісокористування;
- ✓ користування тваринним світом, надрами, атмосферним повітрям, природно-заповідним фондом тощо.

Використання природних ресурсів може здійснюватися у загальному і спеціальному порядку.

Громадянам гарантується право **загального використання природних ресурсів** для задоволення життєво необхідних потреб (матеріальних, оздоровчих, рекреаційних, естетичних) **безоплатно**, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законом. У **порядку спеціального використання природних ресурсів** фізичним і юридичним особам природні ресурси надаються у власність і користування для здійснення виробничої та іншої діяльності на підставі спеціальних дозволів **за плату**.

Усі природні ресурси поділяються на ресурси загальнодержавного і ресурси місцевого значення.

До природних ресурсів загальнодержавного значення належать:

- ✓ територіальні та внутрішні води; природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
- ✓ атмосферне повітря;
- ✓ підземні води;
- ✓ поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш ніж однієї області;
- ✓ лісові ресурси державного значення;
- ✓ природні ресурси у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду республіканського значення;
- ✓ види тварин і рослин, занесені до Червоної книги;
- ✓ корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

До природних ресурсів місцевого значення належать ресурси, не віднесені законодавством до ресурсів загальнодержавного значення.

На власників природних ресурсів і природокористувачів поширюються всі загальні екологічні права і обов'язки громадян, а, крім того, використання природних ресурсів має здійснюватися з **додержанням таких екологічних вимог:**

- ✓ раціонального і економного використання природних ресурсів на основі застосування новітніх технологій;
- ✓ запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів і негативному впливу на стан довкілля;
- ✓ здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;
- ✓ застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів;
- ✓ збереження територій і об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні; здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб тощо.

11 Особливості юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства

В екологічному законодавстві розрізняють: земельні, лісові, водні, гірничі, фауністичні правопорушення, порушення законодавства про атмосферне повітря, про природно-заповідний фонд, порушення вимог радіаційної і ядерної безпеки тощо. Щодо шкоди, яка внаслідок цього настає, то вона може бути матеріальною або моральною. Вина може проявлятися у формі умислу або необережності. А причинний зв'язок означає, що шкода настала саме внаслідок протиправних дій правопорушника, а не з інших причин.

Порушення екологічного законодавства може зумовлювати кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову та матеріальну відповідальність. Порядок притягнення до кожного з її видів регламентовано відповідною галуззю права.

Особливе місце серед інших видів відповідальності за екологічні правопорушення займає майнова (цивільно-правова), яка передбачає обов'язок – відшкодування шкоди, заподіяної власниками чи користувачам природних ресурсів. Серед її підстав розрізняють фактичну та процесуальну. Фактичною її підставою є наявність у діянні особи складу правопорушення, який включає протиправність діяння, наявність шкоди, наявність вини і наявність причинового зв'язку між діянням і наслідками, що настали. А процесуальною – мотивоване рішення уповноваженого органу про притягнення конкретної особи до відповідальності.

Відшкодування шкоди, спричиненої екологічними правопорушеннями, як правило, відбувається у **позовному порядку** за рішенням суду, хоча можливе й **добровільне її відшкодування**.

Серед способів обчислення розміру шкоди, спричиненої екологічними правопорушеннями, розрізняють: нормативний, витратний, таксовий та розрахунковий. А порядок обчислення її розміру визначений такими нормативними актами: *Методика визначення розмірів плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього природного середовища* від 24 травня 1993 р.; постанови Кабінету Міністрів від 28 січня 1994 р. *«Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риб та інших об'єктів водного*

промислу» та від 3 квітня 1995 р. «Про такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд України»; Методика обчислення збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення правил рибальства і охорони рибних запасів, від 11 вересня 1992 р.; Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, від 18 травня 1995 р. та ін.

Крім цивільно-правової відповідальності за шкоду, спричинену екологічними правопорушеннями, можлива й **матеріальна відповідальність** у тих випадках, коли шкода спричинена працівником в зв'язку з виконанням ним трудових обов'язків. І якщо така шкода не перевищує середньомісячного заробітку працівника, то вона стягується за розпорядженням власника, а в інших випадках - у судовому порядку.

Часткове покриття шкоди, спричиненої екологічними правопорушеннями, відбувається в процесі адміністративної відповідальності у вигляді штрафів за екологічні правопорушення.

Тема 9 Основи адміністративного права України

План

1 Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України.

2 Джерела адміністративного права. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення.

3 Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою.

4 Адміністративно-правові норми та адміністративно-правові відносини.

5 Адміністративно-деліктне право.

1 Поняття, предмет, метод і структура адміністративного права України

Адміністративне право займає особливе місце в механізмі

правового регулювання, оскільки виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами в суспільстві. Немає такої галузі державного чи громадського життя, яка б не регулювалася адміністративним правом. Його норми регулюють діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій. Їхній вплив постійно відчуває на собі конкретна людина.

Адміністративне право – це галузь права, сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право має свій предмет і метод правового регулювання. Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються й припиняються у сфері державного управління. Особливостями відносин, що складають **предмет адміністративного права**, є такі:

- ✓ вони виникають у результаті державної владно-управлінської діяльності;
- ✓ суб'єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- ✓ їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової, цілеспрямованої діяльності;
- ✓ вони захищені правовими засобами, в тому числі й примусовими.

Поряд з предметом, важливу роль у здійсненні адміністративним правом регулятивної функції відіграє метод регулювання суспільних відносин або метод адміністративного права. Метод адміністративного права - це засоби, способи та прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет адміністративного права.

Регулювання відносин у сфері державного управління проводиться за допомогою адміністративно-правового методу. Адміністративно-правовий метод – це сукупність прийомів впливу, що містяться в адміністративно-правових нормах, за допомогою яких встановлюється юридично владне і юридично підвладне становище сторін у правовідносинах.

Зміст адміністративно-правового методу регулювання складається з трьох компонентів:

✓ **приписи** – покладання прямого юридичного зобов'язання чинити ті чи інші дії за умов, передбачених правовою нормою;

✓ **заборони** – покладання прямих юридичних обов'язків не чинити тих чи інших дій за умов, передбачених правовою нормою;

✓ **дозволи** – юридичний дозвіл чинити ті чи інші дії або утриматися від їх вчинення за своїм бажанням за умов, передбачених правовою нормою.

Отже, наявність власного **предмета й методу** правового регулювання дає змогу відокремлювати адміністративне право від інших галузей права.

Структура адміністративного права – це внутрішня будова галузі. Існує щонайменше два варіанти визначення структурних складових адміністративного права.

По-перше, структурні складові виділяють за таким критерієм, як **масштабність дії норми**. У даному випадку в адміністративному праві виділяють:

✓ загальну частину, яка розкриває поняття адміністративного права; зміст адміністративно-правових норм і адміністративно-правових відносин; адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права; сутність методів і норм управління; склад адміністративного правопорушення й сутність відповідальності за його вчинення; зміст адміністративного процесу;

✓ особливу частину, яка розкриває сутність і зміст регулюючого впливу на економіку, соціально-культурну, адміністративно-політичну та міжгалузеві сфери;

✓ спеціальну частину, яка регулює адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління.

По-друге, структурні складові розрізняють за таким критерієм, як **правова природа норм**. У цьому разі в адміністративному праві виділяють такі **правові інститути**:

✓ інститут державної служби;

- ✓ інститут адміністративної відповідальності;
- ✓ інститут місцевого самоврядування;
- ✓ інститут адміністративної деліктології;
- ✓ адміністративно-процесуальний інститут;
- ✓ дозвільний інститут;
- ✓ інститут ліцензування тощо.

2 Джерела адміністративного права. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення

Під джерелом адміністративного права розуміють зовнішню форму вираження його норм. **Джерела адміністративного права** – це нормативно-правові акти, що містять адміністративно-правові норми. Існують різні критерії для класифікації нормативно-правових актів, що являють собою джерела адміністративного права. За юридичною силою найдоцільнішою є така класифікація:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України;
- 3) постанови Верховної Ради України;
- 4) укази й розпорядження Президента України;
- 5) нормативні акти органів виконавчої влади:
 - ✓ постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;
 - ✓ накази й інструкції керівників центральних органів виконавчої влади;
 - ✓ акти урядових органів управління;
 - ✓ розпорядження місцевих державних адміністрацій (їх голів);
- 6) нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;
- 7) нормативні накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
- 8) міжнародно-правові договори, ратифіковані та визнані державою;
- 9) акти судових органів.

Важливим джерелом адміністративного права є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП),

який було прийнято 7 грудня 1984 року і введено в дію 1 червня 1985 року. У ньому зосереджені норми, що регулюють і охороняють матеріальні і процесуальні суспільні відносини в сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

Структура КУпАП складається з 5 розділів:

Розділ I. «Загальні положення» містять завдання та систему законодавства про адміністративні правопорушення, компетенцію й повноваження державних органів і органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань про адміністративні порушення, їх запобігання, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню, чинність законодавства та забезпечення режиму законності при провадженні в справах про адміністративні правопорушення.

Розділ II. «Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність» складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині закріплюється поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття та види адміністративних стягнень, загальні правила їх накладання.

В Особливій частині закріплюються *види адміністративних проступків* у різних галузях і визначені стягнення за їх здійснення, а саме:

- ✓ охорони праці й здоров'я населення;
- ✓ ті, що посягають на власність;
- ✓ охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;
- ✓ в промисловості, будівництві та в сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- ✓ у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних норм;
- ✓ на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;
- ✓ в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- ✓ в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності;
- ✓ в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та

сертифікації;

✓ ті, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;

✓ ті, що посягають на встановлений порядок управління.

Розділ III. «Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративне правопорушення» містить перелік державних органів і їхніх посадових осіб, до компетенції яких належить розгляд справ про адміністративне правопорушення. До них належать адміністративні комісії при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, комісії в справах неповнолітніх, районні (міські) суди (судді), органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші.

Розділ IV. «Провадження в справах про адміністративне правопорушення» містить завдання і принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, порядок складання протоколів, затримання правопорушників, їх особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів. Визначається коло осіб, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, порядок внесення на розгляд справ, оскарження і опротестування постанов відносно справ про адміністративне правопорушення.

Розділ V. «Виконання постанов про накладання адміністративних стягнень» закріплює основні положення та порядок провадження щодо виконання постанов про:

- ✓ винесення попередження;
- ✓ накладання штрафу;
- ✓ оплатне вилучення предмета;
- ✓ конфіскацію предмета, грошей;
- ✓ позбавлення спеціального права;
- ✓ застосування виправних робіт;
- ✓ застосування адміністративного арешту;
- ✓ відшкодування майнової шкоди.

Отже, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення врегульовує матеріально-правові та матеріально-процесуальні адміністративні деліктні правовідносини.

3 Поняття і сутність державного управління та його співвідношення з виконавчою владою

Необхідність у визначенні змісту понять і сутності категорії «управління» обумовлена природою адміністративного права, яке виступає регулятором саме управлінських відносин. Термін «адміністрація» в перекладі з латинської означає «управління». Тому словосполучення «адміністративне право» цілком закономірно можна трактувати як «управлінське право». Термін «управління» в буквальному розумінні – це діяльність, що спрямована на керівництво чимось. Управління слід розглядати як цілісну систему, яка складається із взаємодіючих компонентів. Головною ланкою і носієм усіх складових і ознак управління є управлінська система. **Управлінська система** – це єдине ціле, що існує і розвивається внаслідок взаємодії його компонентів.

До основних компонентів управлінської системи належать:

✓ **суб'єкт управління**, тобто джерело управлінського впливу, той, хто управляє, виконує функції керівництва і впливає на об'єкт з метою переведення його у новий стан;

✓ **об'єкт управління**, тобто те, на що спрямовано управлінський вплив суб'єкта, що функціонує під цим впливом;

✓ **управлінський вплив**, тобто комплекс цілеспрямованих і організуючих команд, заходів, прийомів, методів, за допомогою яких здійснюється вплив на об'єкт і досягаються реальні зміни в ньому;

✓ **зворотні зв'язки**, тобто інформація для суб'єкта щодо результативності управлінського впливу та змін в об'єкті.

Управлінський процес як багатоманітне явище здійснюється у природі (біологічне управління), техніці (технократичне управління) та суспільстві (соціальне управління). За змістом структурних елементів, управлінських взаємозв'язків та взаємозумовленостей найскладнішим визнається соціальне управління, тобто управління людьми та їх колективами. Одним з видів соціального управління є державне управління.

Державне управління – це діяльність органів усіх гілок державної влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Кожна з гілок державної влади, зберігаючи загальні ознаки соціального й державного управління, має специфічні керівні структури, форми та методи, прийоми, способи й засоби керівного впливу на об'єкт управління.

Види державного управління:

- ✓ законодавче;
- ✓ виконавчо-розпорядче (власне управлінське);
- ✓ судове;
- ✓ контрольно-наглядове.

Причому в кожному із зазначених видів державного управління існує внутрішній та зовнішній боки. Внутрішній бік характеризується управлінською діяльністю всередині системи, а зовнішній – спрямований на структурні елементи громадянського суспільства.

Державне управління здійснюється спеціально уповноваженими на те виконавчо-розпорядчими органами держави (суб'єктами управління), до яких відносяться:

- ✓ Кабінет Міністрів України;
- ✓ міністерства, державні комітети, інші органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- ✓ місцеві державні адміністрації.

Державному управлінню властиві такі риси:

- ✓ діяльність з реалізації завдань і функцій держави;
- ✓ воно здійснюється спеціально створеними для цього державними органами й посадовими особами;
- ✓ останні діють за дорученням держави, від її імені і мають державно-владні повноваження;
- ✓ форми та методи роботи управлінських органів регламентуються нормативно-правовими актами.

Організація державної влади в Україні згідно зі ст. 6 Конституції здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Всі ці види влади повинні співробітничати між собою й доповнювати одна одну, залишаючись при цьому певною мірою незалежними, а також мати можливість впливати одна на одну.

Влада у найзагальнішому розумінні - це здатність і можливість здійснювати свою волю, підкоряти їй, спонукати людей та їх колективи до певних дій і певної поведінки. Реалізація

влади відбувається шляхом панування або за допомогою відповідних владних команд, цілеспрямованого вольового впливу, тобто через управління.

Таким чином, суб'єкти управління через волю впливають на поведінку, а через поведінку – на суспільні відносини та соціальні процеси. Звідси випливає, що *управління є способом (формою) реалізації (вияву) влади.*

Виконавча влада є органічною складовою державної влади і її *основними функціями* є:

- ✓ регулювання зв'язків між структурними утвореннями;
- ✓ перетворення політичних проблем на організаційно-правові завдання, плани, програми;
- ✓ практична реалізація законів у загальнодержавному масштабі.

Виконавчою владою охоплюється найширша сфера відносини в державі. По-перше, це відносини як з кожним окремим громадянином, так і з громадянським суспільством у цілому, а також з громадськими організаціями, політичними партіями, професійними спілками. Виконавча влада у цих відносинах має переважно правозастосовний і забезпечувальний характер. Її завдання полягає в забезпеченні вільного розвитку громадянського суспільства в межах приписів представницької влади. По-друге, це економіка, соціально-культурна й адміністративно-політична сфера. Усі вони в той чи інший спосіб організаційно оформлені та виражені. Це відносини між різними суб'єктами в межах самої виконавчої влади. При цьому найповніше використовуються усі можливості останньої, її виконавчо-розпорядчий характер. По-третє, це відносини з органами представницької та судової гілок влади, а також з прокуратурою, діяльність якої доповнює діяльність усіх гілок влади. Будучи підвладною, виконавча влада забезпечує життєдіяльність організаційних структур Верховної Ради України, судових і прокурорських органів.

Виконавча влада – це єдина система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольна та підзвітна Верховній Раді України.

Оскільки виконавча влада, як і будь-який інший вияв владних повноважень, відзначається здатністю підкоряти інших своїй волі і є специфічною складовою влади взагалі, а державне управління – це невід'ємна частина управлінської діяльності в цілому, співвідношення між ними впливає із співвідношення між владою й управлінням.

Активне використання законодавцем терміна «орган виконавчої влади» зумовлює необхідність розглянути питання про співвідношення понять «орган виконавчої влади» і «орган державного управління». Під останнім, як правило, розуміють структуру, яка реалізує управлінські функції держави. Звідси впливає, що органи виконавчої влади водночас є й органами державного управління. Проте не всі органи державного управління є органами виконавчої влади. Нині найбільш чітким критерієм їх розмежування є нормативне закріплення за останніми статусу органів виконавчої влади. Так, міністерства, державні комітети, місцеві державні адміністрації у відповідних документах визначені як органи виконавчої влади. Однак цього не можна сказати про адміністрації державних підприємств, установ, організацій. Вони є лише органами державного управління.

На підставі викладеного можна стверджувати, що органом виконавчої влади є орган державного управління, офіційно визнаний органом виконавчої влади.

4 Адміністративно-правові норми та адміністративно-правові відносини

Адміністративно-правова норма – це обов'язкове правило поведінки, що встановлене і охороняється державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління.

Норми адміністративного права конкретизують управлінську волю держави, перетворюють її на обов'язкове правило поведінки для керованих суб'єктів. Адміністративно-правові норми мають **відповідні цілі** та **певні функції**. До цілей відносяться:

✓ інформаційні, які забезпечують необхідний зв'язок

суб'єкта й об'єкта управління. Норма ніби «говорить», що вимагається від учасників управлінських відносин, і тим самим інформує їх про належну й можливу поведінку;

✓ охоронні, які спрямовані на забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні. Через їх реалізацію забезпечується чітка робота виконавчо-розпорядчих органів, охорона суспільних відносин, прав і свобод громадян;

✓ заохочувальні, які забезпечують творчу активність учасників адміністративно-правових відносин, розвиток їхньої ініціативи та самостійності в розв'язанні завдань державного управління;

✓ соціально-моральні, які забезпечують формування у громадян, державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування відповідної правосвідомості та ставлення до праці, громадського порядку, громадянської безпеки, правил співіснування.

До функцій адміністративно-правових норм належать:

✓ забезпечення ефективної діяльності органів державного управління;

✓ забезпечення честі, гідності, прав, свобод і здоров'я особи;

✓ охорона системи суспільних відносин матеріальної та нематеріальної сфер;

✓ виховна;

✓ взаємодія з нормами інших галузей права;

✓ взаємодія з іншими соціальними нормами.

Структура адміністративно-правової норми складається з трьох компонентів: гіпотези, диспозиції і санкції. Разом з тим норми адміністративного права як третій компонент можуть містити заохочення або зовсім його не мати.

Гіпотеза вказує на фактичні умови, обставини, з настанням яких слід керуватися цією правовою нормою.

Диспозиція – це сформульоване у вигляді приписів, заборон, дозволів саме правило поведінки суб'єкта. Диспозиція часто формулюється у вигляді вказівок або опису діяння, що тягне за собою накладання стягнення.

Санкція вказує на зміст реагування держави в разі порушення тих чи інших правил поведінки, передбачених правовою нормою. Слід зазначити, що не всі норми

адміністративного права містять санкції. Так, правові норми, що регулюють управлінську діяльність, виходять з того, що взаємовідносини між вищими і нижчими адміністративно-управлінськими працівниками будуються на засадах дисциплінарної влади. Санкції у цьому випадку містяться в правових нормах загального характеру, що належать інституту державної служби.

Заохочення як елемент правової норми – це публічне визнання заслуг юридичної або фізичної особи за виконання адміністративно-правових чи громадських обов'язків, яке формулюється, як правило, в диспозиції норми. Підставою для заохочення є визначені нормою права дії (поведінка), що стимулюються державою.

У зв'язку з тим, що адміністративно-правові норми різняться за своєю регулюючою спрямованістю, своїм юридичним змістом, їх класифікують за видами.

За спрямованістю змісту:

✓ такі, що закріплюють порядок утворення і правовий стан суб'єктів;

✓ такі, що визначають форми і методи управлінської діяльності;

✓ такі, що встановлюють порядок проходження державної служби, права та обов'язки державних службовців;

✓ такі, що визначають способи і порядок забезпечення законності в державному управлінні;

✓ такі, що регулюють управління окремими галузями, державними функціями і територіями;

✓ норми, що встановлюють права та обов'язки громадян у сфері виконавчої та розпорядчої діяльності держави, в тому числі адміністративну відповідальність за порушення громадянами своїх обов'язків.

За адресами або суб'єктами призначення:

✓ адресовані органам державно-виконавчої влади;

✓ іншим державним виконавчо-розпорядчим органам;

✓ державним службовцям;

✓ державним підприємствам, установам, організаціям;

✓ недержавним об'єднанням, підприємствам, закладам;

✓ громадянам.

За формою припису:

✓ *зобов'язуючі* (приписуючі) – ці норми зобов'язують

вчинювати певні дії при виникненні передбачених ними умов;

✓ **заборонні** - ці норми забороняють вчинення тих чи інших дій за умов, що ними визначені;

✓ **уповноважуючі** (дозвільні, диспозитивні) – ці норми уповноважують чи дозволяють адресату діяти в межах вимог норм за своїм розсудом, проте, підкоряючись правовому режиму, що ними встановлений;

✓ **стимулюючі** (заохочувальні) – це норми, що забезпечують за допомогою засобів матеріального або морального впливу належну поведінку учасників управлінських відносин або заохочують до діяльності, що задовольняє громадські чи державні інтереси;

✓ **рекомендаційні** – це норми, які не мають юридично-обов'язкового характеру.

За галузевою належністю:

✓ **матеріальні** – юридично закріплюють комплекс прав та обов'язків, а також відповідальність учасників управлінських відносин;

✓ **процесуальні** – регламентують динаміку державного управління і пов'язані з ним управлінські відносини.

За межею дії:

✓ у просторі – дія норми передбачає відповідну територію, на яку поширюється її юридична сила;

✓ у часі – дія норми може обмежуватися (строкові норми) або не обмежуватися (безстрокові норми) будь-якими строками.

За ступенем загальності:

✓ **загальні** – мають загальне значення;

✓ **міжгалузеві** – регулюють одну функцію в усіх галузях;

✓ **галузеві** – регулюють відносини в межах однієї галузі;

✓ **місцеві** – норми місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування.

За повнотою викладених велінь:

✓ **визначені**;

✓ **бланкетні** (відсильні).

За юридичною силою:

✓ викладені в законах;

✓ викладені в указах;

✓ викладені в постановах;

✓ викладені в рішеннях;

✓ викладені в наказах тощо.

Адміністративно-правова норма містить абстрактну конструкцію адміністративно-правових відносин, сутність якої полягає в тому, що правова норма від імені держави визначає належну поведінку кожного зі своїх адресатів. З моменту вступу такої норми в силу відносини між сторонами будуються в межах її приписів. Якщо до моменту прийняття правової норми адміністративно-правових зв'язків між ними не існувало, то вони формуються. Якщо ж такі зв'язки існували, то вони, по-перше, упорядковуються, як того вимагає норма, по-друге, набувають характеру юридичних зв'язків, які і будуть адміністративно-правовими відносинами.

Адміністративні правовідносини - це суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, що впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та призводять до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру.

Основні ознаки адміністративних правовідносин:

✓ вони виникають на основі адміністративно-правових норм;

✓ характеризуються наявністю сторін, що іменуються суб'єктами адміністративного права;

✓ за змістом включають в себе адміністративні права владного характеру й юридичні обов'язки;

✓ є видом суспільних відносин державних органів, фізичних або юридичних осіб, спільностей;

✓ здійснення суб'єктивних прав або додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Існує кілька **критеріїв класифікації адміністративних правовідносин:**

✓ *залежно від кількості суб'єктів* - прості та складні;

✓ *залежно від дії в часі* - довготривалі та короткотривалі;

✓ *за змістом поведінки зобов'язаної сторони* - пасивні та активні дії чи бездіяльність;

✓ *залежно від функціонального призначення* - регулятивні та охоронні;

✓ *за галузевою належністю* - матеріальні та процесуальні;

✓ за *сферами управління окремими галузями* - соціально-культурні, адміністративно-політичні, економічні та інші.

Адміністративні правовідносини виникають, змінюються і припиняються за настанням конкретних життєвих обставин, що передбачені гіпотезою адміністративно-правової норми і які прийнято називати юридичними фактами.

Залежно від підстав розглядають різні види юридичних фактів:

✓ за *юридичними наслідками* - правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі;

✓ *залежно від форми її прояву* - позитивні та негативні;

✓ *за характером дії* - одноразові та безперервної дії;

✓ *за характером дій* - активні та пасивні;

✓ *за галузевою ознакою* - матеріальні та процесуальні;

✓ *за розподілом прав та обов'язків* - односторонні та багатосторонні;

✓ *за функціями в механізмі правового регулювання* – регулятивні та охоронні;

✓ *залежно від кількості суб'єктів* - прості та складні;

✓ *залежно від наявності зв'язку факту з волею суб'єкта* – юридичні дії та юридичні події. Юридичні дії у свою чергу поділяються на правомірні та неправомірні.

Структуру адміністративних правовідносин складають – суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Суб'єктами адміністративних правовідносин називають державні органи, фізичних та юридичних осіб, які наділяються адміністративно-правовими нормами, певним обсягом повноважень у сфері державного управління.

Необхідно розрізняти поняття "суб'єкт адміністративного права" і "суб'єкт адміністративних правовідносин", які близькі, але не тотожні. Суб'єкт адміністративного права в конкретному випадку може не бути учасником адміністративних правовідносин, у той час як суб'єкт адміністративних правовідносин є фактичним учасником правових зв'язків у сфері управління, тобто він обов'язково в них бере участь. Для того щоб суб'єкт адміністративного права став суб'єктом адміністративних правовідносин, необхідні такі три умови:

✓ наявність адміністративно-правової норми, що передбачає

адміністративні права та обов'язки;

✓ наявність адміністративної правосуб'єктності, тобто володіння адміністративною правоздатністю та адміністративною дієздатністю. Адміністративна правоздатність – це здатність суб'єкта мати права і обов'язки в сфері державного управління. Адміністративна правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю, юридичної особи – з моменту державної реєстрації і припиняється з моменту її ліквідації. Адміністративна дієздатність – це здатність суб'єкта своїми діями реалізувати надані йому права і виконувати покладені на нього обов'язки в сфері державного управління. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність;

✓ наявність адміністративного юридичного факту.

До суб'єктів адміністративних правовідносин слід віднести:

✓ Президента України, який, згідно зі ст. 102 Конституції України, є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина;

✓ органи виконавчої влади, які є основними функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі та поділяються на вищі, центральні та місцеві;

✓ державних службовців, які будучи співробітниками державного органу, перебувають на службі у держави й виконують її завдання та функції.

Саме вони є останньою ланкою державного управлінського механізму, через яку реалізується виконавча влада, втілюються в життя державні вимоги та управлінські рішення. Загальні положення діяльності й статус державного службовця передбачені Законом України «Про державну службу». Посади державних службовців класифікуються за категоріями та рангами. Кожній із семи категорій відповідає три ранги. Проведення єдиної державної політики у сфері державної служби здійснює Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України (Головдержслужба), яке є центральним органом державно-виконавчої влади;

✓ громадян України, які виступають як приватні особи, тобто реалізують свої особисті, загальногромадянські права та обов'язки у сфері державного управління;

✓ іноземців та осіб без громадянства, за якими, згідно зі ст. 26 Конституції, закріплюються ті самі права і свободи, що й за громадянами України, за винятками, встановленими Конституцією, законами України чи міжнародними договорами;

✓ об'єднання громадян. Ст. 36 Конституції передбачено, що громадяни України для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, до останніх відносяться і професійні спілки. Діяльність політичних партій та об'єднань громадян регламентується Законами України «Про об'єднання громадян», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про політичні партії в Україні». Адміністративно-правовий статус цих формувань відрізняється від адміністративно-правового статусу державних структур тим, що у відносинах з іншими суб'єктами права і між собою вони виступають виключно від власного імені, не маючи державно-владних повноважень.

Чинне законодавство передбачає, що держава забезпечує додержання їх прав і законних інтересів, а втручання державних органів та службових осіб у діяльність об'єднання громадян, як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів, не допускається, крім випадків, передбачених законом;

✓ органи самоорганізації громадян, які входять до системи місцевого самоврядування. До них належать:

✓ громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні комітети;

✓ батьківські комітети в школах;

✓ різноманітні громадські ради при установах культури і охорони здоров'я;

✓ ради громадськості мікрорайонів;

✓ ради громадськості пунктів охорони порядку;

✓ товариські суди;

✓ народні дружини тощо.

5 Адміністративно-деліктне право

Ознаками адміністративного правопорушення є:

Адміністративне правопорушення (проступок) – це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління й за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

✓ **суспільна небезпечність діяння**, тобто адміністративні правопорушення посягають на конкретні правовідносини, що охороняються адміністративним законом і спричиняють їм шкоду, а водночас і шкоду правопорядку;

✓ **протиправність**, тобто правопорушення характеризується як дія чи бездіяльність, заборонена адміністративним законодавством. Відсутність протиправності свідчить про відсутність адміністративного правопорушення;

✓ **винність**, тобто наявність у особи відповідного власного психічного ставлення до свого діяння і його наслідків. Вина існує у формах умислу і необережності. Відсутність вини виключає наявність адміністративного проступку;

✓ **караність**, тобто за вчинення конкретного порушення настає адміністративна відповідальність, що полягає в покладенні на винного у вчиненні адміністративного проступку певного виду й міри адміністративного стягнення.

Адміністративне правопорушення слід відрізнити від злочину та дисциплінарного проступку. Основними ознаками, за якими здійснюються **розмежування адміністративних правопорушень і злочинів**, є такі:

✓ включення складу правопорушення або в Кодекс України про адміністративні правопорушення, або в Кримінальний кодекс України. Підставою для включення складу в той чи інший кодекс є ступінь суспільної небезпеки (ст. 9 КУпАП, ст.ст. 1, 11 КК України);

✓ склад будь-якого злочину може бути встановлений тільки законом, а склад адміністративного проступку – як законами, так і підзаконними актами;

✓ джерело кримінальної відповідальності єдине – це Кримінальний кодекс України, а джерел адміністративної відповідальності безліч – це Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші закони;

✓ за вчинення злочинів передбачені покарання, вичерпний перелік яких міститься у ст. 51 КК України, а за здійснення адміністративних правопорушень передбачені стягнення, перелік яких містить ст. 24 КУпАП і який не є вичерпним;

✓ адміністративне стягнення застосовується з метою виховання правопорушника, а покарання – це насамперед кара за вчинення злочину;

✓ кримінальні справи розглядаються тільки судами, і тільки суд визначає і призначає те чи інше покарання за злочин, а адміністративні справи розглядають більш як 40 суб'єктів (державні органи та органи місцевого самоврядування);

✓ чинним законодавством встановлено пріоритет кримінальної відповідальності перед адміністративною відповідальністю, тобто адміністративна відповідальність настає лише в тому разі, якщо діяння не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Незважаючи на те, що *адміністративні та дисциплінарні правопорушення значно схожі між собою, однак це різні правові явища*. Суть відмінностей між ними полягає у такому:

✓ адміністративний проступок – це порушення загальнообов'язкових правил, які діють у межах всієї держави, а дисциплінарний проступок – це порушення трудової дисципліни, яка діє в межах конкретної організаційної структури;

✓ в законодавстві про адміністративні порушення дається визначення адміністративного правопорушення, описуються його конкретні склади, в той час як визначення дисциплінарного проступку міститься тільки в науковій літературі і його опису конкретних складів в чинному законодавстві немає (за рідкісним винятком, наприклад, прогул ч. 4 ст. 40 КЗпП);

✓ якщо головними ознаками суб'єкта адміністративного проступку є вік, осудність, винність, то головною ознакою суб'єкта дисциплінарного проступку є належність до конкретного трудового колективу;

Склад адміністративного правопорушення – це встановлена адміністративним законодавством сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, при наявності яких, суспільно небезпечно або шкідливе діяння визнається адміністративним правопорушенням.

✓ якщо суб'єктом розгляду справ про адміністративні правопорушення є носії функціональної влади, і між ним і правопорушником немає стійких організаційних зв'язків, то суб'єктом розгляду дисциплінарних справ є керівник колективу, в якому працює правопорушник, і між ними обов'язково існують стійкі організаційні зв'язки («начальник-підлеглий»).

Склади адміністративних правопорушень поділяються на види залежно від:

✓ *ступеня суспільної небезпеки* – на основні і кваліфіковані;

✓ *характеру шкоди* - на матеріальні і формальні;

✓ *суб'єкта проступку* - на особисті і службові (посадові);

✓ *структури* - на однозначні й альтернативні;

✓ *особливості конструкції* - на описові і бланкетні (відсильні).

Структура складу адміністративного правопорушення включає:

✓ *об'єкт адміністративного правопорушення* – це те, на що спрямовано посягання. Об'єктом адміністративного правопорушення є суспільні відносини, які виникають у сфері адміністративно-організаційної діяльності та порядку управління, і які охороняються адміністративними санкціями. Об'єктом правопорушення можуть бути права і свободи людини, її здоров'я, честь і гідність тощо;

✓ *об'єктивна сторона адміністративного правопорушення* – це сукупність зовнішніх ознак суспільно небезпечного посягання на об'єкт, що включає саме протиправне діяння (дія чи бездіяльність), його наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, обстановку, обставини, спосіб скоєння адміністративного правопорушення;

✓ *суб'єкт адміністративного правопорушення* – це осудна особа, яка досягла 16-річного віку і вчинила описаний у законі склад адміністративного проступку. У КУпАП не вживається термін «фізична особа», а використовується тільки термін «особа». Але незважаючи на це, чинний КУпАП однозначно визнає суб'єктом проступку виключно фізичну особу. Про це, зокрема, свідчать його ознаки, закріплені нормативно. Серед суб'єктів особливо виділяють посадових осіб, які несуть

відповідальність не тільки за порушення певних правил своїми діями, але і за незабезпечення їх виконання іншими особами, насамперед підлеглими;

✓ **суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення** полягає у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого протиправного діяння. Основною ознакою суб'єктивної сторони складу є вина, яка виступає в формі умислу або необережності. Мета та мотив є факультативними (необов'язковими) ознаками суб'єктивної сторони.

Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу адміністративного правопорушення передбачені у відповідних статтях КУпАП. За вчинення адміністративного правопорушення, тобто виконання складу проступку, законодавством передбачена адміністративна відповідальність. КУпАП не містить визначення адміністративної відповідальності, обмежуючись вказівкою на те, що її мірою є адміністративне стягнення, що застосовується з метою перевиховання правопорушника й запобігання правопорушенням.

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає в застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу.

Адміністративна відповідальність настає з досягненням 16-річного віку (ст. 12 КУпАП).

Не підлягають адміністративній відповідальності особи, які діяли:

- ✓ у стані крайньої необхідності;
- ✓ у стані необхідної оборони;
- ✓ у стані неосудності.

Щодо особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, застосовується примусовий захід, що полягає в осуді її поведінки, обмеженні особистих немайнових та майнових інтересів.

Адміністративне стягнення – це примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Види адміністративних стягнень закріплені в ст.24 КУпАП. До

них належать:

- ✓ **попередження** – виноситься в письмовій формі;
- ✓ **штраф** – грошове стягнення на користь держави;
- ✓ **оплатне вилучення предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусово вилучений предмет підлягає наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власнику з відрахуванням витрат на реалізацію даного предмета;

- ✓ **конфіскація предмета**, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України;

- ✓ **позбавлення спеціального права**, наданого даному громадянину на строк до трьох років, за грубе або систематичне порушення порядку користування правом керування транспортними засобами та правом полювання;

- ✓ **виправні роботи** – на строк до двох місяців, з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням до 20 % її заробітку в доход держави;

- ✓ **адміністративний арешт** – призначається тільки судом у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб;

- ✓ **видворення за межі України** – за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України іноземних громадян і осіб без громадянства.

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – через два місяці з дня його виявлення. Ст.213 КУпАП встановлює органи (посадові особи), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. До них належать:

- ✓ адміністративні комісії при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад;

- ✓ виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад;
- ✓ районі, міські суди (судді);
- ✓ органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші уповноважені органи (їхні посадові особи).

Підставою для порушення справи про адміністративне правопорушення є протокол, який складається уповноваженою особою, підписується нею та порушником, а при наявності потерпілих та свідків – також і ними. Протокол направляється органу чи посадовій особі, що розглядає справу про адміністративне правопорушення.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається, як правило, за місцем його вчинення в 15-денний строк з дня одержання протоколу. Справа розглядається відкрито у присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. По справі видається постанова, яка оголошується одразу після закінчення розгляду справи, а її копія упродовж трьох днів надсилається особі, щодо якої винесено постанову. Постанова у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржена в суді, рішення якого є кінцеве. Чинним законодавством встановлено також порядок виконання постанов.

Тема 10 Основи кримінального права України

План

- 1 Поняття і система кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
- 2 Поняття, ознаки, види та склад злочину.
- 3 Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань.
- 4 Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

1 Поняття і система кримінального права України. Загальна характеристика Кримінального кодексу України

Поняття «кримінальне право» прийнято розглядати у двох

значеннях, а саме:

✓ *кримінальне право як галузь права*, що знаходить свій вияв у цілісному і єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України;

✓ *кримінальне право як галузь юридичної науки*, що знаходить свій вияв у механізмі регулювання кримінально-правових відносин; вивченні вітчизняного кримінального закону і судової практики; теорії і історії кримінального права; науковому аналізу кримінально-правових норм, судових прецедентів та кримінального права зарубіжних країн.

Кримінальне право має такі характерні риси:

✓ являє собою систему (сукупність) правових норм, встановлених у суспільстві. Норми кримінального права – це узагальнені правила поведінки, які є загальнообов'язковими до виконання. Ці норми здебільшого виступають як норми – заборони. Вони забороняють певні вчинки людей, а саме злочинні дії або злочинну бездіяльність, під загрозою застосування за їх вчинення особливих примусових заходів – кримінального покарання;

✓ його норми встановлюються лише вищим органом законодавчої влади - Верховною Радою України і закріплюються у відповідних законах. Ніякі інші державні органи або посадові особи (навіть Президент України) не правомочні видавати норми кримінального права. Тим самим це право відрізняється від інших галузей права.

Отже, кримінальне право знаходить своє вираження тільки в кримінальних законах. Це так зване позитивне або чинне право, яке має свій *предмет* і *метод правового регулювання*. Ч. 2 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі КК України) визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. *Злочин* і *покарання* – дві *головні інституції*, що визначаються нормами кримінального права. Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, і становлять предмет кримінального права. Застосування покарання до конкретної особи, яка вчинила злочин, є методом правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням цього злочину.

Кримінальне право – це галузь права, сукупність правових норм, прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочини та які види та межі покарань застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право **виконує певні завдання** та **здійснює функції**.

Завдання кримінального права:

✓ охорона суспільного ладу України, його політичної та економічної систем, захист державного суверенітету від злочинних посягань;

✓ забезпечення захисту життя, здоров'я, честі й гідності громадян, їх конституційних прав і свобод;

✓ захист власності, громадського порядку, довкілля;

✓ викорінення порушень правопорядку і, перш за все, злочинів;

✓ забезпечення миру і безпеки людства;

✓ усунення причин, що породжують злочини.

Функції кримінального права:

✓ **охоронна**. Воно охороняє властивими йому заходами суспільні відносини від злочинних посягань, що регулюються іншими галузями права. Наприклад, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності, а у кримінальному праві встановлюються санкції за злочини проти власності.

Дана функція чітко виражена у ст. 1 КК України, де сказано, що «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам»;

✓ **регулятивна**. Проявляється в тому, що норми кримінального права, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той же час вимагають певної правомірної поведінки.

Більшість громадян виконують заборони кримінального закону тому, що він відповідає їх уявленням про належну,

правомірну поведінку, а деякі тільки тому, що побоюються відповідальності та покарання. Тим самим регулятивна функція кримінально-правових норм відображається у попередженні злочинів, їх недопущенні свідомими громадянами.

Деякі норми кримінального права прямо належать до регулятивних. Це, наприклад, норма про необхідну оборону, що виключає відповідальність при правомірному захисті від злочинного посягання (ст. 36 КК України), погашення і зняття судимості (ст.ст. 89-91 КК України).

Кримінальному праву притаманні певні принципи, а саме:

✓ **принцип законності** означає, що немає злочину - немає покарання без вказівки на те у законі. Тобто "ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення" (ч. 2 ст. 58 Конституції України). Зміст цього принципу розкривається також у ч. 2 ст. 4 КК України;

✓ **принцип рівності громадян перед законом** означає, що особи, які вчинили злочин, рівні перед законом і підлягають кримінальній відповідальності незалежно від статті, національності, походження, майнового стану, займаної посади, віросповідання, переконання тощо;

✓ **принцип особистої відповідальності за наявності вини особи** означає, що «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» (ч. 2 ст. 61 Конституції України) і можлива лише при встановленні в діянні конкретної особи вини у формі умислу чи необережності (ст.ст. 23-25 КК України);

✓ **принцип невідворотності кримінальної відповідальності** означає, що кожна особа повинна нести кримінальну відповідальність і вона не може бути покарана за один і той же злочин двічі (ч. 3 ст. 2 КК України);

✓ **принцип гуманізму** означає, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, заподіяти їй фізичні страждання. Гуманізм кримінального права полягає і в тому, що особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, може бути звільнена від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки (ч. 1 ст. 47 КК України);

✓ **принцип справедливості (індивідуалізації) відповідальності** означає, що покарання, яке застосовує суд до особи злочинця, має бути у межах закону, конкретним та індивідуальним з урахуванням тяжкості вчиненого злочину;

✓ **принцип економії кримінальної репресії** означає, що законодавець із загальної маси протиправних діянь до сфери кримінально караних відносить лиш ті з них, які мають високий ступень суспільної небезпеки, грубо порушують публічні або приватні права та інтереси, завдають таким правам та інтересам істотної шкоди або створюють реальну можливість заподіяння такої шкоди.

Кримінальне право знаходить своє відображення в законодавстві України про кримінальну відповідальність, що являє собою єдину нормативну систему – Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України, який складається із кримінальних законів, що викладені у вигляді норм.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 року, що набрав чинності 1 вересня 2001 року і складається з двох частин – Загальної та Особливої, які поділяються на розділи і статті. Багато статей КК України поділяються на частини, які виділені в окремий абзац. У деяких випадках статті або частини статей КК України поділяються на пункти, що мають цифрове позначення (наприклад, ч 2. ст. 115 «Умисне вбивство» містить 13 пунктів).

Загальна і Особлива частини КК України пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність, яка найбільш помітна при застосуванні окремих статей. Не можна застосовувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині КК України, не звернувшись при цьому до Загальної частини.

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів, у яких зосереджені норми, що встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, відображають завдання КК та межі його дії, чинність закону у часі й просторі, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань і звільнення від них, особливості

кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх й таке інше.

Особлива частина Кримінального кодексу складається з 20 розділів, у яких зосереджені норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кожен розділ Особливої частини присвячений певній групі злочинів. Критерієм такого поділу є родовий об'єкт, тобто однорідні соціальні блага, цінності, суспільні відносини, на які посягає злочин. Наприклад, розділ II містить склад злочинів проти життя та здоров'я особи.

У зв'язку з тим, що абсолютна більшість норм Особливої частини встановлює кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, їх структура характеризується однорідністю і складається, як правило, із двох елементів – диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини КК України, що визначає зміст злочинного діяння.

Для описування ознак складу конкретного злочину законодавець використовує один із **чотирьох видів диспозицій**:

✓ **проста диспозиція** називає лише склад злочину і не розкриває його змісту (ст. 119 КК України «Вбивство через необережність»);

✓ **описова диспозиція** називає склад конкретного злочину і розкриває його зміст, тобто дає його визначення (ч. 1 ст. 185 КК України «Крадіжка чужого майна»);

✓ **бланкетна диспозиція** називає лише сам склад злочину, а для визначення ознак такого злочину відсилає до норм інших галузей права або інших підзаконних актів (ст. 271 КК України «Порушення вимог законодавства про охорону праці»);

✓ **відсильна диспозиція** називає ознаки певного складу злочину найчастіше у першій частині статті або називає лише сам склад злочину, а ознаки, що обтяжують такий злочин, вказує в наступній частині статті або відсилає до іншої статті (ст. 115 КК України «Умисне вбивство»).

За вчинений злочин у кримінальному законі залежно від його суспільної небезпечності встановлено санкцію. **Санкцією** називається частина норми Особливої частини КК України, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений в диспозиції.

За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено – особливо тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості. У КК України застосовуються відносно-визначені та альтернативні санкції.

Відносно-визначеною є санкція, яка має один вид покарання і вказує його нижчу та вищу межі. **Розрізняють два види даної санкції:**

✓ **з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання** (на строк «від» і «до»). У цьому разі в законі передбачені нижча та вища межі певного покарання;

✓ **з максимумом покарання (на строк «до»)**. У цьому разі в законі визначається тільки вища межа покарання, більше за яку суд не може призначити покарання.

Альтернативною є санкція, в якій міститься вказівка на два або кілька видів основних покарань, з яких суд обирає лише одне.

Значна частина санкцій у діючому КК України є альтернативними.

2 Поняття, ознаки, види та склад злочину

Поняття злочину є одним з центральних у кримінальному праві. Всі інші його інститути так чи інакше обертаються навколо нього, розкриваючи зміст окремих елементів, що характеризують його, окремих сторін тощо.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України **злочином визнається суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.**

Даною статтею визначено **два види злочинного діяння:**
1) **злочинна дія** – це суспільно небезпечна винна поведінка особи, яка заборонена кримінальним законом; 2) **злочинна бездіяльність** – це суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Для того щоб конкретне діяння було визначено злочином, воно повинно містити комплекс відповідних ознак, які відрізняють його від інших діянь. КК України чітко називає ознаки, які притаманні поняттю "злочин".

Характерними ознаками злочину є:

✓ **суспільна небезпечність.** Означає, що дія чи бездіяльність завдає шкоду чи створює загрозу завдання шкоди

об'єктам, що охороняються кримінальним законом;

✓ **протиправність**. Означає, що злочином є лише те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом. Під протиправністю розуміється порушення особою конкретної кримінально-правової норми;

✓ **винність**. Означає, що діяння вважається злочином тільки тоді, коли в діях особи є вина у формі умислу чи необережності;

✓ **караність**. Означає, що злочином є тільки те діяння, за яке кримінальним законом передбачений певний вид і розмір покарання.

Діяння не може вважатися злочином, якщо воно не має хоча б однієї з цих ознак. З іншого боку, **не є злочином діяння, яке формально має всі ознаки злочину, але не становить суспільної небезпеки.**

Злочини різняться між собою за **внутрішньою** і за **зовнішньою ознаками**. У Загальній частині КК України в основу поділу злочинів на певні категорії покладено два критерії: 1) **характер і ступінь суспільної небезпечності злочинного діяння**; 2) **вид покарання (позбавлення волі) і розмір його санкцій, передбачених законом.**

За цими критеріями злочини поділяються на чотири категорії (ст.12 КК України):

✓ **злочини невеликої тяжкості** – за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більш двох років, або інше, більш м'яке покарання;

✓ **злочини середньої тяжкості** – за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більш п'яти років;

✓ **тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більш десяти років;

✓ **особливо тяжкі злочини** – за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

У кожній науці завжди є щось особливе, що є серцевиною цієї науки. В кримінальному праві – це склад злочину. Але це поняття є науковою дефініцією, абстракцією і не має нормативного характеру.

Як же співвідносяться поняття «злочин» та «склад злочину»? **«Злочин» – це поняття явища, яке визначається,**

передусім, з позиції соціально-політичних і кримінально-правових, а «склад злочину» – це вчення про це явище виключно з кримінально-правових позицій. Таким чином, співвідношення понять "злочин" і «склад злочину» це співвідношення явища та вчення про це явище.

Значення складу злочину полягає в тому, що він дає можливість єдиного підходу до розуміння змісту злочину, його конструкції, єдиного застосування кримінального закону.

Склад злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Кожному конкретному складу злочину притаманні певні елементи: **об'єкт злочину і об'єктивна сторона злочину** (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), **суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину** (їх сукупність називають суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності об'єктивні і суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом і на що посягає злочин. Ст.1 КК України містить перелік об'єктів, які перебувають під кримінально-правовою охороною: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства.

Саме об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним при кваліфікації злочинів.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішнє вираження злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

Але не всі зазначені ознаки об'єктивної сторони входять до кожного складу злочину, а тому не всі вони мають значення для кваліфікації. У теорії кримінального права вищезазначені ознаки поділяються на *обов'язкові* та *факультативні*.

До **обов'язкових** ознак належать *діяння у формі дії або бездіяльності*. Ці ознаки вказуються в диспозиції норми Особливої частини КК України або випливають з її змісту і мають бути встановлені при кваліфікації злочину.

До **факультативних** ознак належать *час, місце, спосіб вчинення злочину, використані знаряддя та засоби вчинення злочину*. Ці ознаки для одних складів злочину є обов'язковими, якщо зазначені у диспозиції конкретної правової норми або її частини, для інших - необов'язковими, оскільки вони не вказані у диспозиції правової норми і не впливають на кваліфікацію злочину.

Об'єктивна сторона кожного складу конкретного злочину майже завжди різна. Тому вона є головним критерієм розмежування окремих конкретних злочинів. Виявлення усіх ознак об'єктивної сторони складу злочину сприяє встановленню вини особи у вчиненому нею злочині.

Суб'єкт злочину – *це фізична осудна особа у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, яка вчинила злочин, при цьому усвідомлювала суспільну небезпеку свого діяння та керувала ним*.

У КК України приписи щодо суб'єкта злочину об'єднані в IV розділі "Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)" і в якому використано два види суб'єкта злочину: загальний і спеціальний, а також дано визначення кожного з цих видів і зазначено ознаки, які характерні для кожного із них.

Згідно зі ст. 18 КК України **суб'єкт злочину** як елемент складу злочину **характеризується трьома обов'язковими ознаками:**

✓ **фізична особа** – тобто суб'єктом злочину може бути тільки людина. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами злочину;

✓ **осудна особа** – тобто здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Питання про осудність особи виникає тільки у зв'язку з вчиненням нею злочину;

✓ *особа, яка досягає до моменту вчинення злочину встановленого кримінальним законом віку.* У ч. 1 ст. 22 КК України прямо зазначено, що "кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років". Цей вік називають загальним віком кримінальної відповідальності. За окремі злочини, вичерпний перелік яких наведений в ч. 2 ст. 22 КК України (умисні вбивства, бандитизм, зґвалтування, крадіжка, розбій, грабіж тощо) відповідальність настає з 14 років.

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, яка охоплює психічну діяльність особи до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків.

Суб'єктивна сторона має **обов'язкові** та **факультативні ознаки**.

До **обов'язкових ознак** суб'єктивної сторони відноситься **вина**. Вина особи – це основна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає саму наявність суб'єктивної сторони і значної мірою її зміст. Згідно зі ст. 23 КК України, **вина** – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражених у формі умислу або необережності.

Ст. 24 КК України **поділяє умисел на два види:**

✓ **прямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання;

✓ **непрямий умисел** – це коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Ст. 25 КК України **поділяє необережність на два види:**

✓ **злочинну самовпевненість** – це коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;

✓ **злочинну недбалість** – це коли особа не передбачала

можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Без наявності обов'язкових ознак взагалі немає складу злочину в діях людини і тому її не можна притягувати до відповідальності.

До **факультативних ознак суб'єктивної сторони** відносять **мотив та мету злочину**.

Мотив вчинення злочину – це внутрішнє спонукання особи до вчинення злочину. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин.

Мета вчинення злочину – це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

Факультативні ознаки суб'єктивної сторони враховуються при кваліфікації злочину лише тоді, коли вони вказані у диспозиції відповідної норми кримінального права.

3 Кримінальна відповідальність. Види кримінальних покарань

У кримінальному законі неодноразово вживається термін «кримінальна відповідальність», але при цьому КК України ніде не розкриває його поняття, немає єдиного розуміння щодо цього поняття і в науці кримінального права. **Поняття кримінальної відповідальності** є юридичним поняттям, яке характеризується тим, що:

- ✓ органи правосуддя мають визнати особу винною у вчиненні злочину;
- ✓ державна оцінка вчиненого злочину має вираження в осуді злочинця та його діяння в обвинувальному вирокі суду;
- ✓ вид і міра обмежень особистого, майнового або іншого характеру обирається з урахуванням меж відповідальності за вчинений злочин;
- ✓ реальне вчинення злочину, за який встановлена відповідальність у кримінальному законі.

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вирокі суду.

Таким чином, кримінальна відповідальність є наслідком скоєного злочину. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. З цього моменту між особою, яка вчинила злочин, і державою в особі органів, на які покладені обов'язки здійснювати боротьбу із злочинністю, виникають специфічні кримінальні правовідносини.

Кримінальні правовідносини знаходять свою реалізацію в кримінальному процесі, який здійснюється в такій послідовності:

- ✓ реєстрація кримінального провадження шляхом внесення відомостей про його вчинення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР);

- ✓ повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (злочину);

- ✓ складання обвинувального акту й направлення його до суду для розгляду по суті;

- ✓ або укладання угоди про примирення чи угоди про визнання винуватості та їх направлення до суду для затвердження;

- ✓ постановлення обвинувального вироку з призначенням покарання та набрання ним в законної сили;

- ✓ виконання покарання;

- ✓ наслідки відбування покарання – судимість;

- ✓ погашення чи зняття судимості.

Моментом настання кримінальної відповідальності є момент набрання законної сили обвинувальним вироком суду. Цей висновок базується на ст. 62 Конституції України, яка визначає, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Також, згідно з ч. 1 ст. 61 Конституції України, ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Таким чином, кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин. Кримінальна відповідальність тісно пов'язана з такими принципами права, як гуманізм та індивідуалізація відповідальності. Ці принципи втілено в нормах кримінального закону, зокрема в розділі IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» та деяких статтях

Особливої частини КК України.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом, здійснюється виключно судом (ч. 2 ст. 44 КК України). Кримінальний закон передбачає певні підстави та умови, при наявності яких особа, що вчинила злочин, в одному випадку звільняється, в іншому - може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Чинне кримінальне законодавство передбачає такі види звільнення від кримінальної відповідальності:

✓ у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця (ст. 17 КК України);

✓ у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України);

✓ у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України);

✓ у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України);

✓ у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК України);

✓ у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України);

✓ у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України);

✓ спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності передбачені нормами Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 111, ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 5 ст. 258, ч. 6 ст. 260, ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 3 ст. 369);

✓ у зв'язку з актами амністії та помилування (ст.ст. 85-87 КК України).

Порядок звільнення від кримінальної відповідальності визначається Кримінальним процесуальним кодексом України.

Звільнення від кримінальної відповідальності – це акт гуманності держави, яка в особі суду відмовляється за наявності законних підстав та певних умов від державного осуду особи, яка вчинила злочин, а також від покладання на неї обмежень особистого, майнового або іншого характеру, встановлених законом за вчинення цього злочину.

Кримінальну відповідальність не слід ототожнювати з покаранням. Кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка винна у вчиненні злочину, зазнавати заходів державного

впливу (покарання). Покарання – це одна із форм (стадій) реалізації кримінальної відповідальності, і підставою для його застосування є факт набрання обвинувальним вироком законної сили. Отже, поняття «кримінальної відповідальності» ширше за поняття «покарання».

Сам термін «покарання» притаманний виключно кримінальному праву, тоді як інші галузі права для визначення санкцій, які застосовуються за порушення приписів правових норм, використовують інші терміни.

Покарання виникає одночасно із виникненням злочину і пов'язане з ним нерозривними узами, які обумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого.

Загальне визначення покарання дано в ч. 1 ст. 50 КК України, за якою «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого».

У боротьбі із злочинністю держава передбачає комплекс заходів, серед яких певне місце посідає і покарання. Воно є необхідним засобом охорони суспільства від злочинних посягань. Але покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Історія боротьби зі злочинністю в багатьох країнах світу незалежно від їх суспільного ладу свідчить про те, що жорстокість покарання ніколи не приводила до бажаного результату. А навпаки жорстокість покарання робить засудженого ще більш жорстким, породжує в його свідомості почуття образи, неповаги до суспільства, держави та її законів. Тому значення покарання визначається не його жорсткістю, а справедливістю, невідворотністю, своєчасністю і неминучістю його застосування за кожний вчинений злочин. Необхідно відмітити, що у чинному КК України ця позиція знайшла своє чітке вираження, тобто здійснена значна гуманізація покарання. Виключено смертну кару, позбавлення волі за злочини невеликої тяжкості, у багатьох санкціях значно знижені його межі, а також передбачені нові гуманні види покарань (громадські роботи, арешт, обмеження волі), значно розширені можливості

застосування штрафу та інших покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

Передбачені чинним кримінальним законодавством окремі види покарань утворюють певну систему. У ст. 51 КК України визначено систему покарань та дано перелік видів покарань, який є вичерпним і не підлягає широкому тлумаченню.

Під системою покарань прийнято розуміти *встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік видів покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх тяжкості (суворості).*

Усі покарання можуть бути кваліфіковані за певними ознаками, закріпленими у кримінальному законі:

- ✓ за порядком призначення покарання;
- ✓ за суб'єктом, до якого застосовується покарання;
- ✓ за строком призначення покарання.

Із означених класифікацій лише перша (за порядком призначення покарання) є нормативною, а дві інші є результатом теоретичних доробок вчених.

За порядком призначення покарання всі 12 видів покарань, які визначені ст. 51 КК України, поділяються на три групи:

- ✓ основні покарання;
- ✓ додаткові покарання;
- ✓ покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.

Основні покарання – це ті покарання, що призначаються у вирок лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань.

До цієї групи належать такі види покарань:

✓ **громадські роботи** (ст. 56 КК України) – встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день;

✓ **виправні роботи** (ст. 57 КК України) – встановлюються на строк від шести місяців до двох років з обов'язковим відрахуванням у доход держави від 10 до 20 % із суми заробітку засудженого;

✓ **службові обмеження для військовослужбовців** (ст. 58 КК України) – встановлюються на строк від шести місяців до двох років з відрахуванням у доход держави від 10 до 20 % грошового забезпечення засудженого;

✓ **арешт** (ст. 60 КК України) – встановлюються на строк від

одного до шести місяців;

✓ **обмеження волі** (ст. 61 КК України) – встановлюється на строк від одного до п'яти років з утриманням особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і з обов'язковим залученням до праці;

✓ **тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців** (ст. 62 КК України) – призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років;

✓ **позбавлення волі на певний строк** (ст. 63 КК України) – встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років і відбувається в кримінально-виконавчих установах;

✓ **довічне позбавлення волі** (ст. 64 КК України) – встановлено Законом України від 22 лютого 2000 року "Про заміну смертної кари довічним позбавленням волі". Актом помилування довічне позбавлення волі може бути замінено позбавленням волі на строк не менше 25 років (ст. 87 КК України).

Додаткові покарання – це ті покарання, що призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватися не можуть.

До цієї групи належать такі види покарань:

✓ **позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу** (ст. 54 КК України) – призначається лише при засудженні особи за тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Це покарання є безстроковим;

✓ **конфіскація майна** (ст. 59 КК України) – встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

До покарань, які можуть призначатися і як основні, і як додаткові належать такі види покарань:

✓ **штраф** (ст. 53 КК України) – встановлюється у межах від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян;

✓ **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю** (ст. 55 КК України) – призначається на строк від двох до п'яти років як основне і від одного до трьох років як додаткове покарання.

За суб'єктом, до якого застосовуються покарання, вони класифікуються так:

✓ *загальні покарання* - застосовуються до будь-якої особи;
✓ *спеціальні покарання* - призначаються лише певному колу засуджених.

За строком призначення покарання всі покарання поділяються так:

✓ *строкові* – тобто такі покарання, які мають визначений строк їх застосування. До них належать: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк;

✓ *безстрокові* – тобто такі покарання, які не мають визначеного строку їх застосування. До них належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі.

Призначення покарання здійснюється судом за певними критеріями, які закріплені в ст. 65 КК України. По-перше, покарання в межах, установлених у санкції норми Особливої частини КК України; по-друге, суд повинен врахувати положення Загальної частини КК України; по-третє, суд повинен особливо врахувати ступінь тяжкості злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання.

У зв'язку з тим, що закон не може передбачити всіх особливостей конкретного випадку вчинення злочину, а двох однакових випадків не існує, то він надає суду певні повноваження щодо врахування конкретних обставин конкретного випадку для справедливого вирішення тієї чи іншої кримінальної справи, а також за наявності визначених у КК України підстав звільнення від покарання та його відбування.

Звільнення від покарання застосовується виключно відносно осіб, які визнані винними обвинувальним вирокіом суду і засуджені до відбування покарання.

Звільнення від відбування покарання застосовується судом, в порядку амністії (ст. 86 КК України), яка оголошується законом України стосовно певної категорії осіб, або помилування (ст. 87 КК України), яке здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи.

4 Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Одним із негативних соціальних явищ будь-якого громадського суспільства є злочинність неповнолітніх та молоді. У зв'язку із цим законодавець передбачив у Кримінальному кодексі спеціальний розділ (розділ XV – «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх»), який визначає особливий правовий статус неповнолітніх.

По-перше, кримінальній відповідальності підлягають ті неповнолітні, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

По-друге, у віці від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності не всі особи, що вчинили злочин, а лише ті, які вчинили найнебезпечніші злочини (умисне вбивство, умисне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, зґвалтування, диверсію, захоплення заручників, крадіжку, грабіж, розбій, бандитизм, терористичний акт, хуліганство тощо).

Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань, навичок соціальної поведінки. Така психологічна незавершеність процесу формування особи призводить до нездатності певною мірою усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність такого складного соціального явища, як злочин, адекватно оцінювати свої вчинки.

Виходячи з цього п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Ця норма відбиває стійку тенденцію пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з відповідальністю осіб, які вчинили злочин у повнолітньому віці.

Перелічені особливості в жодному випадку не стосуються фундаментальних засад кримінального права і тому неповнолітні несуть кримінальну відповідальність на тих самих засадах, що й дорослі злочинці. Але у випадку виникнення конкуренції норми Загальної частини КК України з нормою XV розділу має

застосовуватися норма зазначеного розділу як особлива (спеціальна) норма по відношенню до загальної кримінально-правової норми.

Особливим є порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього.

До неповнолітніх, визнаних винними у скоєнні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

✓ **штраф** (ст. 99 КК України) - встановлюється в межах до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян і застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення;

✓ **громадські роботи** (ч. 1 ст. 100 КК України) – призначається неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і відбувається не більш двох годин на день;

✓ **виправні роботи** (ч. 2 ст. 100 КК України) – призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи з відрахуванням в дохід держави в межах від 5 до 10 % заробітку;

✓ **арешт** (ст. 101 КК України) – встановлюється неповнолітньому, який на момент постановлення вироку досяг 16-річного віку, в умовах ізоляції на строк від 15 до 45 діб;

✓ **позбавлення волі на певний строк** (ст. 102 КК України) – встановлюється на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин на строк до 15 років.

При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

У КК України передбачена можливість виправлення неповнолітнього без призначення покарання, це:

✓ звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст.ст.97, 105 КК України);

✓ звільнення від кримінальної відповідальності та

відбування покарання з випробуванням у зв'язку із закінченням строків давності (ст.ст.104, 106 КК України).

Умовами застосування таких заходів є: по-перше, вчинення неповнолітнім злочину вперше і, по-друге, злочин має належати до категорії злочинів невеликої тяжкості (ч.2 ст.12 КК України).

До примусових заходів виховного характеру відносяться:

- ✓ застереження;
- ✓ обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- ✓ передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- ✓ покладення на неповнолітнього, який має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- ✓ направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

В залежності від конкретних обставин скоєного злочину та особистості неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно декілька примусових заходів виховного характеру. Поряд з цими заходами кримінальний закон надає суду право призначити неповнолітньому вихователя. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності.

Для неповнолітніх передбачені більш м'які умови звільнення від відбування покарання. Як правило, до них у першу чергу застосовується амністія, помилування, умовно-дострокове звільнення.

Тема 11. Основи сімейного права

План

1 Поняття та принципи сімейного права України. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством.

2 Порядок укладення та припинення шлюбу.

3 Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя.

4 Права та обов'язки батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав.

5 Опіка та піклування. Патронат.

1 Поняття та принципи сімейного права України. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Сім'я за сімейним законодавством

Сімейне право – це галузь права, сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Чинним законодавством України передбачені такі **принципи сімейного права**:

- ✓ рівноправність громадян у сімейних відносинах;
- ✓ рівноправність чоловіка і жінки у сімейних відносинах;
- ✓ одношлюбство (моногамія);
- ✓ свобода і добровільність вступу до шлюбу;
- ✓ свобода в розірванні шлюбу;
- ✓ державна турбота про материнство і дитинство, охорона їх інтересів, заохочення материнства;
- ✓ взаємна турбота членів сім'ї один про одного.

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою:

- ✓ зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- ✓ утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та

іншими членами сім'ї;

✓ побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;

✓ забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Джерелами сімейного права є Конституція, Сімейний кодекс та інші нормативно-правові акти України. Частиною національного сімейного законодавства є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Сімейний кодекс України (далі СК України), який був прийнятий 10 січня 2002 року і набрав чинності 1 січня 2004 року. Сімейний кодекс надзвичайно важливий законодавчий акт. У суспільстві немає людини, якої б не торкнулися його норми. Сімейний кодекс – це той закон, який надійно захищає новонароджене дитя, забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім'ю, на материнство та батьківство, на особисте виховання своїх дітей, на спільне проживання з ними, а також сприяє виконанню сім'єю різноманітних соціальних функцій.

СК України складається з 7 розділів, 292 статей і має таку структуру:

Розділ I. «Загальні положення» визначає поняття сім'ї, регулювання сімейних відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів;

Розділ II. «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» визначає умови і порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права і обов'язки подружжя, право власності подружжя, права і обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу;

Розділ III. «Права та обов'язки матері, батька і дитини» передбачає підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей із взаємного утримання (аліментні обов'язки);

Розділ IV. «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає порядок усиновлення, порядок

встановлення опіки і піклування, права й обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми;

Розділ V. «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» визначає особисті немайнові права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки по утриманню інших членів сім'ї та родичів;

Розділ VI. «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» визначає порядок укладання і розірвання шлюбів громадян України з іноземцями й іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення;

Розділ VII. «Прикінцеві положення» визначає, що цей Кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, а також про припинення чинності Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року й інших законів, які суперечать СК України.

СК України не має зворотної сили. Це означає, що він не може поширюватися на відносини, які виникли до моменту, коли він набрав чинності.

На відміну від цивільних відносин учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка у сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини тощо. Називати людей, які є учасниками сімейних відносин, фізичними особами не прийнято. Юридичні особи у сімейних відносинах участі не беруть.

Жоден із учасників сімейних відносин не наділений щодо іншого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Учасниками сімейних відносин є подружжя, тобто особи, шлюб між якими зареєстрований відповідно до закону, а також родичі прямої лінії споріднення (які походять один від одного) та побічної (бокової) лінії споріднення (які мають спільного предка).

СК України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням. Сімейні відносини можуть виникати з факту свояцтва, породженого шлюбом. Так, у відносинах свояцтва перебуває дружина та родичі чоловіка, чоловік та родичі

дружини. З-поміж відносин, заснованих на свояцтві, СК України регулює лише відносини між мачухою, вітчимою та пасинком, падчеркою. Відносини з тещею, тестем, свекрухою, свекром та невісткою, зятем, іншими свояками чинне законодавство не регулює. Перебування цих осіб у відносинах свояцтва ні на що не впливає, а отже, не має правового значення.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їх учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства.

Як відомо, суспільство виросло із сім'ї. Ч. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, називає сім'ю природним та основним осередком суспільства. Таке ж положення міститься у ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та у ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

За статистичними даними, в Україні близько 13 мільйонів сімей. З такою кількістю не може змагатися жоден з інших відомих суспільству осередків. Сім'я виконує важливу соціальну функцію, яку ніхто, крім неї, виконати не може, а саме народження і виховання людини.

Відповідно до ст. 3 СК України, сім'я є первинним і основним осередком суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Тобто поняття сім'ї дається через формулювання її ознак. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина також належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам українського суспільства. Отже, в Україні одностатеві пари не вважаються сім'єю тому, що це суперечить моральним засадам суспільства.

Права члена сім'ї має і одинока особа. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. Разом з тим, сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Права та обов'язки, що набуває особа у сім'ї, тобто сімейні права, не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, яка обмежена у дієздатності, не може самотійно здійснювати свої права, то ці права здійснюють батьки чи піклувальники.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права чи інтересу, а також до органу опіки та піклування.

2 Порядок укладення та припинення шлюбу

У ст. 21 СК України вперше дається законодавче поняття шлюбу, у якому лаконічно сформульовані основні ознаки шлюбу. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі РАЦС).

При цьому слово «сімейний» засвідчує, що шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення, а слово "союз" підкреслює законодавче визнання теорії договірної природи шлюбу, яка зумовлює його добровільний характер. У шлюбі можуть бути лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі. У деяких державах світу сексуальні меншини добилися внесення зміни до законодавства, внаслідок чого шлюб може бути зареєстрований між особами однієї статі. Обґрунтування потреби такого нововведення необхідністю дотримання прав людини засвідчує, що ідею прав людини можна іноді возвеличити до абсурду. Наявність такого "шлюбу" суперечить не тільки християнській моралі та канонам інших релігійних вірувань, а й моральним засадам нашого суспільства.

Необхідною ознакою шлюбу є його реєстрація державним органом РАЦС, тому що без такої *реєстрації шлюбу як правової категорії немає*. Так званий «цивільний шлюб» – це побутова

категорія, яка віддзеркалює наявність лише однієї ознаки шлюбу – сімейного союзу жінки та чоловіка, які у цьому союзі мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя.

Таким чином, не зареєстроване офіційними органами держави проживання жінки і чоловіка однією родиною не створює шлюб і не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонено, але він не має правового значення. Це означає, що релігійний обряд шлюбу є особистою справою жінки та чоловіка і не створює прав та обов'язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, також мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

Умовами складання шлюбу є:

✓ досягнення особами на день реєстрації шлюбу шлюбного віку.

Законодавець з урахуванням статевої зрілості, завершення фізичного розвитку організму, стану психічного, розумового, морального та соціального розвитку людини шлюбний вік для жінки встановив у сімнадцять, а для чоловіка – у вісімнадцять років. Встановлення різного шлюбного віку для жінки та чоловіка не є відступленням від конституційного принципу рівностей статей, а є результатом нетотожності жіночого та чоловічого організмів, тих фізіологічних процесів, які відбуваються в них.

Досягнення шлюбного віку є юридичним фактом, який породжує у особи право на шлюб. Ст. 23 СК України встановлює можливість вступу до шлюбу особи, яка досягла 14 років. Їй може бути надано право на шлюб за рішенням суду, якщо було встановлено, що це відповідає її інтересам. Заява про надання права на шлюб має розглядатися судом за правилами окремого провадження. Про подання такої заяви суд має повідомити батьків або піклувальника, при цьому їх заперечення не може бути підставою для відмови у задоволенні заяви. Якщо шлюбного віку не досягли і він, і вона, то кожному з них належить подати до суду окремі заяви. Суд може об'єднати ці дві справи в одне провадження.

Обмеження щодо максимального віку для укладення шлюбу

законодавство не встановлює. Також не має значення і значна різниця у віці осіб, які укладають шлюб;

✓ **взаємна вільна згода осіб, які одружуються.** Термін «вільна згода» охоплює не лише волю до шлюбу з певною особою, а й знання про неї як про особу, яка також діє вільно, не є одруженою, не є родичем, досягла шлюбного віку та має відповідний стан здоров'я.

Сімейний кодекс забороняє примушення до шлюбу в будь-якій формі насильства (фізичного чи психологічного), а також погрози зі сторони батьків та інших осіб. Необхідно зазначити, що закон не передбачає юридичної відповідальності того, хто примушував іншу особу до шлюбу. Правовою реакцією на укладення шлюбу під примусом може бути визнання цього шлюбу недійсним (ст. 40 СК України).

Навіть за наявності вищезазначених умов шлюб не може бути укладений, якщо є до того юридичні перешкоди, а саме:

✓ перебування в іншому, нерозірваному шлюбі: жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Сімейний кодекс не лімітує кількості шлюбів, в яких протягом життя може бути людина, але закон проти полігамного шлюбу з кількома жінками одночасно, навіть для мусульман, які проживають на території України. Тому що це суперечило б ст. 24 Конституції, за якою громадяни України є рівними перед законом, не може бути ні для кого привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних переконань та етнічного походження;

✓ родинні відносини. Тобто у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. А саме:

➤ **рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра.** Повнорідними є брат і сестра, які мають спільних батьків. Неповнорідні є брат і сестра, які мають спільну матір або спільного батька;

➤ **двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядька та племінник, племінниця;**

➤ **усиновлювач та усиновлена ним дитина.**

Упродовж своєї багатовікової історії людство переконалося

у шкідливості шлюбів між особами, які є родичами, насамперед прямої лінії споріднення, і тому заборона таких шлюбів спрямована на запобігання кровозмішанню;

✓ недієздатність одного з тих, хто одружується, яка встановлена в судовому порядку.

Шлюб реєструється та засвідчується свідоцтвом про шлюб. Державна реєстрація є обов'язковим елементом шлюбу, тому без неї шлюбу як правової категорії немає. *Шлюб – це акт цивільного стану.* Державна реєстрація шлюбу засвідчує створення сім'ї, є правоутворюючим юридичним фактом, а також створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте у шлюбі, та презумпцію батьківства щодо дитини, яка була зачата і (або) народжена у шлюбі.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу РАЦС за їхнім вибором, особисто. З моменту подання заяви особи вважаються зарученими (нареченою чи нареченим). При прийомі заяви орган РАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які бажають одружитися, з порядком і умовами реєстрації шлюбу, роз'яснити їм права й обов'язки як майбутньому подружжю, так і батькам та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченні одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Якщо наречені або хтось із них не з'явилися у день, визначений для реєстрації шлюбу, то це не робить відповідну заяву нечинною і наречені мають право вимагати реєстрацію шлюбу ще протягом двох місяців.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них, як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Вони мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Складання, як правило, більше двох прізвищ не допускається.

Час виникнення прав і обов'язків у подружжя виникають з моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦСу. Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також

подружжя мають право на укладення шлюбного договору. Якщо шлюб реєструється з неповнолітньою особою, на укладення з нею шлюбного договору потрібна згода батьків або піклувальника. Відмова їх дати згоду на укладення шлюбного договору може бути оскаржена до суду.

Шлюбний договір – це угода, що укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям для врегулювання їхніх майнових відносин.

СК України містить ряд вимог до змісту і форми шлюбного договору.

Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей (правовий режим власності подружжя, користування житлом, право на утримання, можливий розподіл майна і таке інше). Особисті відносини подружжя, а також особисті відносини батьків і дітей не можуть міститися у шлюбному договорі. Не припускаються обмеження прав дитини, а також поставлення одного з подружжя у занадто не вигідне матеріальне становище.

Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Жодна інша служба чи посадова особа посвідчити такий договір в Україні не може.

Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

У ст. 104 СК України встановлений вичерпний перелік підстав для припинення шлюбу.

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів.

Чинним законодавством передбачені такі підстави для припинення шлюбу:

✓ внаслідок смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя;

✓ внаслідок розірвання шлюбу.

Шлюб може розриватися в судовому порядку або через

органи РАЦСу.

Органи РАЦС розривають шлюб у таких випадках:

- ✓ за спільною заявою подружжя, яке не має дітей;
- ✓ за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя:
- ✓ визнаний безвісно відсутнім;
- ✓ визнаний недієздатним;

✓ засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

У всіх трьох ситуаціях право на розірвання шлюбу виникає з моменту набрання чинності відповідним рішенням або вироком суду. Однак наявність цих обставин не є "запрошенням" до розірвання шлюбу. Кожна з них створює лише право, яке особа може здійснити за власним розсудом, тобто вона сама вирішує скористатися їй цим правом чи ні.

Суд розриває шлюб у таких випадках:

✓ за спільною заявою подружжя, яке має дітей. До заяви має бути поданий письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти і як у їх утриманні та вихованні братиме участь той із батьків, хто буде проживати окремо;

✓ за позовом одного з подружжя. Не може бути поданий позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини.

При розгляді справи про розірвання шлюбу суд має встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя і зобов'язаний вжити заходів щодо їх примирення. Шлюб розривається лише у тому разі, якщо суд дійде до висновку про неможливість подальшого спільного проживання подружжя. Ст. 115 СК України передбачує обов'язковість державної реєстрації розірвання шлюбу, здійсненого судом. Отже рішення суду про розірвання шлюбу - це акт, який припиняє шлюбне правовідношення, а свідоцтво про розірвання шлюбу – це документ єдиної форми, який засвідчує припинення шлюбу.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу, за умови, що жоден з них не перебував після цього у повторному шлюбі. Поновлення шлюбу засвідчується виданням нового свідоцтва про шлюб.

3 Особисті немайнові і майнові права та обов'язки подружжя

Подружжя, яке перебуває в зареєстрованому шлюбі, набуває особистих немайнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки - це такі, що не мають майнового змісту. В основу регулювання особистих немайнових відносин між подружжям покладено принципи рівності при набутті та здійсненні особистих немайнових прав та обов'язків.

Згідно зі ст.ст. 49-56 СК України, до **особистих немайнових прав подружжя належать:**

✓ **право на материнство та батьківство.** Мати дітей - природна потреба і природне право жінки і чоловіка. Народження дитини є природною й найважливішою соціальною функцією жінки, яку, крім неї, ніхто здійснити не може. Реалізація права на материнство та права на батьківство є законодавчим визнанням природного права жінки та чоловіка на статеве життя.

Оскільки право дружини на материнство може бути, за нормальних обставин, реалізоване завдяки статевим стосункам з її чоловіком, небажання чоловіка мати дитину або його нездатність до зачаття дитини може спричинити розірвання шлюбу. В свою чергу відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини також може бути причиною розірвання шлюбу;

✓ **право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.** Індивідуальність особи – це неповторна своєрідність людини. Чоловік і дружина мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань. Звичайно, мова не йдеться про повагу до шкідливих звичок, які можуть завдати шкоди дітям, другому з подружжя та шлюбіві взагалі;

✓ **право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;**

✓ **право дружини та чоловіка на зміну прізвища після реєстрації шлюбу.** У цьому разі орган РАЦС видає нове свідоцтво про шлюб;

✓ **право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї.** Подружжя мають право самостійно розподіляти між собою обов'язки в сім'ї на основі взаємної згоди, повної рівності. Дана правова норма спрямована проти диктатури в сім'ї з боку одного з подружжя, нехтування думкою другого з подружжя, а також сприяє побудові сімейних відносин на засадах шлюбної гармонії;

✓ **право дружини та чоловіка на особисту свободу.** Змістом такого права є право на: вибір місця свого проживання; припинення шлюбних відносин; вжиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин.

Подружжя зобов'язане:

✓ спільно опікуватись побудовою сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;

✓ спільно піклуватися про матеріальне забезпечення родини;

✓ вагітній дружині мають бути створені умови для збереження її здоров'я і народження здорової дитини; а дружині-матері – умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав і обов'язків.

Крім особистих немайнових прав і обов'язків, подружжя мають і відповідні майнові права та обов'язки. Реєстрація шлюбу не припиняє права власності на майно, яке належало дружині та чоловікові до цього моменту.

СК України встановлює два види власності подружжя: особиста приватна власність дружини і чоловіка та спільна сумісна власність подружжя.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

✓ майно, набуте кожним із них до шлюбу;

✓ майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;

✓ майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;

✓ речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;

✓ премії і нагороди, отримані за особисті заслуги;

✓ кошти, одержані як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди;

✓ страхові суми, одержані за обов'язком або добровільним особистим страхуванням.

Кожен з подружжя самостійно розпоряджається, володіє і користується належним йому майном, але з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей.

Це означає, що право власності одного з подружжя не є правом, здійснювати яке він може лише відповідно до свого інтересу.

Спільною сумісною власністю вважається майно, набуте подружжям за час шлюбу. Кожен з подружжя має рівне право щодо такого майна. Подружжя користуються рівними правами на майно, набуте за час шлюбу, і в тому разі, коли один з них був зайнятий веденням домашнього господарства, здійснював догляд за дітьми, навчався, хворів чи з інших поважних причин не мав самостійного заробітку (доходу).

Згідно зі ст. 61 СК України, об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обігу, а також заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу.

Майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за взаємною згодою.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно набуте за час шлюбу. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу колишнє подружжя має право на розподіл спільної власності. Частки подружжя у спільній сумісній власності є рівними, якщо інше не передбачено договором між ними.

Чинним законодавством також передбачені права та обов'язки подружжя щодо утримання один одного. Як правило, цей обов'язок виконується добровільно. У разі невиконання цього обов'язку чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право по суду вимагати надання утримання (аліментів) від іншого, якщо останній спроможний їх надати. Це право зберігається і після розірвання шлюбу.

Категорії осіб, що мають право на утримання (аліменти):

✓ непрацездатні чоловік чи дружина. Непрацездатним вважається той з подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи;

✓ чоловік чи дружина, у яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за прожитковий мінімум;

✓ дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку - до досягнення дитиною шести років);

✓ чоловік, з яким проживає дитина, до досягнення дитиною трьох років (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку);

✓ дружина (чоловік) до досягнення дитиною шести років;

✓ чоловік або дружина, з ким проживає дитина-інвалід.

Не має права на утримання той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Право на одержання аліментів зберігається і за розведеними чоловіком і жінкою, якщо він або вона стали непрацездатними у шлюбі чи протягом одного року після розірвання шлюбу. Норма ч. 4 ст. 76 СК України вперше передбачила право на аліменти того, хто є працездатним. Працездатні колишня дружина, колишній чоловік мають право на аліменти лише протягом трьох років від дня розірвання шлюбу. Розмір аліментів визначається судом з урахуванням матеріального і сімейного стану обох сторін.

4 Права та обов'язки батьків і дітей. Позбавлення батьківських прав

Взаємні права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них. Цей юридичний факт засвідчується органом РАЦС і фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Батьки і діти зобов'язані надавати один одному взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу. Батько і мати

мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Батьки користуються рівними правами та мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові та майнові.

До особистих немайнових прав і обов'язків належать:

- ✓ обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- ✓ обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;
- ✓ право і обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;
- ✓ право і обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- ✓ право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
- ✓ право і обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- ✓ право і обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- ✓ право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;
- ✓ обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
- ✓ обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- ✓ обов'язок батьків поважати дитину;
- ✓ право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- ✓ право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- ✓ обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному тривають до досягнення дітьми повноліття або до часу їх одруження. Достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з

власністю і матеріальним утриманням. Подібно майну подружжя майно батьків і дітей може бути сумісним і роздільним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки. Розмежування майна батьків і дітей зумовлює їх особисту відповідальність за своїми боргами: батьки не відповідають за зобов'язання своїх дітей (за винятком неповнолітніх), а діти не відповідають за зобов'язання батьків. Неповнолітні діти вправі самостійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, крім нерухомих речей та транспортних засобів.

Права і обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років), та непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- ✓ стан здоров'я та матеріальний стан дитини;
- ✓ стан здоров'я та матеріальний стан платника аліментів;
- ✓ наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- ✓ інші суттєві обставини.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподаткований мінімум заробітної плати. Аліменти підлягають виплаті щомісяця. Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, з метою розвитку здібностей дитини і таке інше).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо дохід дитини набагато перевищує їхні доходи і цілком забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони

непрацездатні та потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

Ст. 164 СК України передбачає позбавлення батьківських прав, а не батьківства, яке впливає з кровного споріднення, а тому ні відібрати, ні позбавити його неможливо.

Позбавлення батьківських прав – це захід юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей.

Підстави для позбавлення батьківських прав подані в СК України вичерпно, хоча і з використанням таких понять, як "жорстко", "ухиляються", і які належить оцінити суду. Тому жодні інші обставини, наприклад, ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть привести до позбавлення батьківських прав.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

✓ не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

✓ ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;

✓ жорстко поведуться з дитиною;

✓ є хронічними алкоголіками або наркоманами;

✓ вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

✓ засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Оскільки батьківські права тривають до повноліття дитини, то позбавлення батьківських прав після його настання закон не допускає.

Позбавлення батьківських прав здійснюється тільки в судовому порядку і можливе лише в цивільному процесі. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один з батьків, опікун (піклувальник) дитини, органи опіки і піклування, навчальний заклад, прокурор, сама дитина, якщо вона досягла 14 років.

Позбавлення батьківських прав – одне із суттєвих обмежень особистих прав громадян і тому така справа розглядається судом

винятково за участю прокурора, а також представника органу опіки і піклування. Якщо батьківських прав позбавляються обидва батьки, дитина передається на піклування органу опіки і піклування. Як свідчить статистика, батьківських прав позбавляються здебільшого матері, головним чином ті, які народили дитину не у шлюбі і які зловживають алкоголем.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною, у тому числі – права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги. Разом з тим позбавлення батьківських прав не означає звільнення від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Згідно зі ст. 169 СК України, допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена. Поновлення в батьківських правах здійснюється в судовому порядку за позовом особи, позбавленої батьківських прав.

5 Опіка та піклування. Патронат

Під опікою і піклуванням слід розуміти правовий інститут, тобто сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі встановленням опіки і піклування, здійсненням функцій опіки і піклування і припиненням опіки і піклування.

Інститут опіки і піклування носить комплексний характер. Його норми носять як сімейно-правовий, так і цивільно-правовий характер, а також адміністративно-правовий характер, тобто регулюють відносини між органами опіки і піклування, з одного боку, і опікунами і піклувальниками – з іншого.

У зв'язку з цим загальні положення про опіку та піклування перенесені до Цивільного кодексу України (ст.ст. 55-79). У Сімейному кодексі залишені лише норми про опіку і піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування (ст.ст. 243-251).

Опіка і піклування – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування.

Встановлення опіки і піклування здійснюється органами опіки і піклування і, в окремих випадках, судом. Перелік органів опіки і піклування передбачено п. 1.3 і п. 1.4 Правил опіки і піклування, які затверджені Державним комітетом України у справах сім'ї і молоді, Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством праці і соціальної політики України 25 травня 1999 року. Згідно зі зазначеними Правилами, опіка і піклування устанавлюються державною адміністрацією районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчими комітетами міських, сільських, селищних рад.

Опіка встановлюється над дитиною, яка **не досягла 14 років** (малолітня), а **піклування** – над дитиною у віці **від 14 до 18 років** (неповнолітня).

Опікуном чи піклувальником дитини може бути за її згодою тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки і піклування, навіть тоді, коли опіка чи піклування встановлені судом.

Опікун (піклувальник) має право і зобов'язання виховувати підопічного, піклуватися про його здоров'я, захищати його права й інтереси. Обов'язки з опіки і піклування виконуються без оплати.

Не може бути опікуном, піклувальником особа, яка не досягла 18 років, недієздатна, позбавлена батьківських прав, зловживає спиртними напоями чи наркотичними засобами, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини за особистою заявою, за заявою особи, над якою встановлено піклування, та за заявою органу опіки та піклування у разі невиконання нею своїх обов'язків, у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

- ✓ після досягнення підопічним 14 років. У цьому разі опіка автоматично перетворюється у піклування;
- ✓ у разі повернення підопічного на виховання батькам, на

підставі рішення органу опіки і піклування;

- ✓ у разі смерті підопічного;
- ✓ у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

- ✓ після досягнення підопічним 18 років;
- ✓ у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- ✓ у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою.
- ✓ у разі смерті підопічного;
- ✓ у разі смерті піклувальника;

Ст. 252 СК України передбачає і таку форму правового захисту дітей як патронат.

Патронат – це альтернативна форма сімейного виховання дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, і передається на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття за плату.

На відміну від опіки і піклування, що встановлюється органом опіки і піклування, а також судом у встановлених законом випадках, патронат встановлюється за договором про патронат, що укладаються між органом опіки і піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання. Договір про патронат є різновидом сімейного договору. Сторонами договору є, з одного боку, орган опіки і піклування, а з другого - патронатний вихователь. Предметом договору є прийняття у свою сім'ю чужої дитини і забезпечення її сімейним вихованням. Кінцевим терміном дії договору є досягнення дитиною повноліття. Дитина, звичайно, може залишитися і після цього у сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі. Договір про патронат може бути укладений не обов'язково на весь період неповноліття дитини.

Договір про патронат не є перешкодою до усиновлення дитини. У свою чергу, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено коло обов'язків, а саме:

- ✓ забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- ✓ створити дитині умови для навчання, фізичного та

духовного розвитку;

✓ захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється:

✓ у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років;

✓ за взаємною згодою сторін;

✓ за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;

✓ у разі досягнення дитиною повноліття;

✓ у разі появи матері, батька і повернення їм дитини;

✓ у разі смерті підопічного;

✓ у разі смерті патронатного вихователя.

Тема 12. Основи фінансового права України

План

1 Поняття, принципи та загальні засади фінансового права.

2 Бюджетна система України.

3 Система оподаткування в Україні.

4 Банківські відносини в Україні.

1 Поняття, принципи та загальні засади фінансового права.

Фінансова діяльність держави зумовлена тим, що у процесі виконання її функцій виникає потреба використання величезної кількості фінансових ресурсів як публічних видатків, а тому вона зобов'язана турбуватись і про формування своїх прибутків – державної скарбниці (казни). З цією метою держава повинна: **зібрати** (мобілізувати) передбачені фінансовим планом – законом про Державний бюджет **кошти**, **розподілити** їх згідно з визначеними цим законом потребами суспільства і держави та **здійснювати контроль** за дотриманням законності в процесі збирання, розподілу і використання грошових фондів. А оскільки

всі ці аспекти діяльності держави регламентовані правовими нормами, то система цих норм і являє собою фінансове право.

Фінансове право – це галузь права, що врегульовує відносини, які складаються в процесі мобілізації, розподілу і використання державних коштів.

Слід враховувати, що не всі грошові відносини, в яких бере участь держава та її органи, є фінансовими. Предметом фінансового права є лише ті фінансові відносини, що впливають з владної діяльності держави в особі уповноважених нею органів у процесі мобілізації, розподілу і використання державних коштів. Що ж до інших видів грошових відносин, наприклад, відносин ощадного банку з населенням щодо зберігання вільних коштів громадян, то вони регламентовані цивільним правом, відносини, що складаються у процесі накладення адміністративних стягнень грошового характеру, регламентовані адміністративним правом і, таким чином, фінансовими не є.

Особливістю фінансових правовідносин є таке:

✓ їх змістом є діяльність уповноважених державних органів з мобілізації, розподілу і використання державних коштів та здійснення контролю за дотриманням законності у цій сфері;

✓ одним із обов'язкових суб'єктів цих відносин є держава та уповноважені нею органи, які реалізують у них свої владні повноваження, крім того, їх суб'єктами є приватні фізичні та юридичні особи, які є джерелом накопичення державних коштів та їх споживачами;

✓ ці відносини є владно-майновими.

✓ їх суб'єкти завжди нерівноправні, оскільки держава та її органи виступають у них як такі, що наділені владними повноваженнями, а інші їх учасники є об'єктами підпорядкування;

✓ їх об'єктом є гроші або грошові зобов'язання;

✓ вони мають публічний та імперативний характер, оскільки їх виникнення, зміна і припинення визначені законом і від волі сторін, зазвичай, не залежать.

Демократичні перетворення, що відбуваються в Україні, відбилися і на ознаках фінансово-правових відносин. Так, з одного боку, у зв'язку з приватизацією значна частина цих

відносин переходить у сферу приватних і стає предметом врегулювання цивільного права, а з іншого – до сфери державних фінансів за допомогою обов'язкових платежів залучаються і приватні кошти, що розширює сферу впливу публічних фінансових правовідносин. Прикладом цього може слугувати виникнення в Україні централізованих і децентралізованих позабюджетних фондів, до яких спрямовуються обов'язкові відрахування. В цілому ж співвідношення між фінансовою діяльністю, що здійснюється державою безпосередньо, та її фінансовою діяльністю, опосередкованою господарськими організаціями, змінилась на користь останньої.

Основи правової регламентації фінансової діяльності держави закріплені у Конституції, яка визначає принципи цих відносин, їх суб'єктів, значення бюджету як централізованої ланки фінансової системи тощо. Крім того, **джерелами фінансового права** є фінансове законодавство, тобто закони, що врегульовують основні аспекти фінансових відносин, та підзаконні акти, які розвивають і деталізують положення, закріплені у законах.

Фінансове законодавство не кодифіковане і являє собою величезну кількість окремих правових актів, які при їх характеристиці поділяють на **загальну і особливу частини фінансового права**.

Загальна частина визначає принципи, правові форми і методи фінансової діяльності, систему державних органів, що її здійснюють, їх компетенцію, форми і методи їх роботи, основні риси фінансово-правового статусу інших суб'єктів цих відносин, зміст, форми і методи фінансового контролю тощо.

А **особлива частина** включає чотири розділи, які складаються із фінансово-правових інститутів. Розділ I – правовий режим державних та місцевих фондів коштів – включає: бюджетне право і бюджетний устрій України, бюджетні повноваження держави та органів місцевого самоврядування, бюджетний процес в Україні; правовий режим цільових державних і місцевих фондів коштів. Розділ II – правове регулювання державних доходів – включає поняття, систему та основи правового регулювання державних доходів, податкове право; правовий режим неподаткових платежів (митних та

ресурсних) до бюджету; відповідальність за порушення податкового законодавства; правові основи державного кредиту. Розділ III – правове регулювання державних видатків та бюджетного фінансування окремих галузей народного господарства. А розділ IV - правові засади банківської діяльності, грошового обігу, розрахунків та валютних відносин.

Специфічні ознаки мають і фінансово-правові норми.

Фінансово-правові норми – це загальнообов'язкові приписи уповноважених державних органів, які визначають права і обов'язки суб'єктів фінансово-правових відносин.

Особливістю фінансово-правових норм є їх імперативний характер, який проявляється у формі категоричного припису державного органу. Це означає, що учасники фінансових правовідносин не вправі змінити ні самого цього припису, ні умов його застосування.

Основою фінансово-правової норми є **диспозиція**, що визначає права або обов'язки учасників фінансових відносин і, як правило, висловлена у безумовно категоричній формі.

Гіпотеза фінансово-правової норми визначає умови застосування її припису, зокрема, обставини, за яких виникають фінансові правовідносини, осіб, що виступають їх суб'єктами тощо. Наприклад, прибутковий податок сплачується за наявності самотійного джерела доходів.

Санкція фінансово-правової норми містить вказівки на невігідні для її порушника наслідки. Зокрема, за порушення фінансового законодавства можуть застосовуватись дисциплінарні, адміністративні або кримінально-правові заходи впливу, але можуть застосовуватись і фінансово-правові заходи. Наприклад: за порушення строку внесення платежів до бюджету - пеня; за порушення фінансової дисципліни – штрафи, повне або часткове закриття бюджетних асигнувань, збільшення платні за позички, позбавлення можливості одержання кредиту, примусове стягнення не внесених у строк платежів тощо.

За змістом фінансово-правові норми поділяються на матеріальні та процесуальні.

Матеріальні норми закріплюють зміст прав і обов'язків суб'єктів фінансових правовідносин, зокрема, визначають види і обсяг коштів, які повинні надійти у державні фонди від

юридичних і фізичних осіб, обсяги видатків, які будуть профінансовані за рахунок цих фондів, джерела утворення кредитних ресурсів, характер примусових заходів, що можуть застосовуватись до порушників.

А **процесуальні норми** визначають процедуру діяльності уповноважених органів з мобілізації коштів та порядок реалізації прав і обов'язків осіб щодо їх внесення та використання.

Як правило, інститути фінансового права поєднують як матеріальні, так і процесуальні норми. А у бюджетному праві матеріально-правові норми зосереджені в інституті бюджетного устрою, а процесуальні – у бюджетному процесі, який є визначеною законом процедурою проходження бюджету.

Згідно з характером впливу на учасників фінансових правовідносин *фінансово-правові норми поділяються на зобов'язуючі, заборонні, уповноважуючі та дозволяючі.*

Зобов'язуючі норми визначають активну поведінку суб'єктів і у категоричній формі зобов'язують їх вчинити певні дії. *Заборонні* – визначають пасивну поведінку суб'єктів і в категоричній формі забороняють їм вчиняти дії, що порушують фінансову дисципліну. *Уповноважуючі* – надають учасникам правовідносин повноваження на вчинення певних дій: застосувати санкції, надати пільги тощо. *Дозволяючі* – дозволяють учаснику правовідносин вчинити певні дії: внести платіж, оскаржити рішення чи дії фінансового органу тощо.

Суб'єктами фінансових правовідносин є їх учасники.

Поняття «суб'єкти фінансових правовідносин» не слід ототожнювати з поняттям «суб'єкти фінансового права».

Суб'єкти фінансового права – це фізичні та юридичні особи, на яких поширюється дія фінансово-правових норм і які потенційно спроможні бути учасниками фінансових правовідносин. Так, якщо згідно зі ст. 67 Конституції кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори, то, таким чином, кожен є суб'єктом фінансового права, а отже, потенційно може бути й суб'єктом фінансових правовідносин.

За чинним законодавством **суб'єктами фінансового права** є:

- ✓ держава;
- ✓ адміністративно-територіальні утворення;

- ✓ юридичні особи: підприємства і організації всіх форм власності, установи, громадські організації (колективні суб'єкти);
- ✓ фізичні особи (індивідуальні суб'єкти).

Так, держава може виступати самостійним суб'єктом фінансового права у міждержавних фінансових, кредитних і валютних відносинах або в особі органів державної влади та через уповноважені фінансові і кредитні органи, що представляють внутрішньодержавні інтереси в бюджетних і кредитних правовідносинах. Адміністративно-територіальні одиниці є суб'єктами фінансового права, оскільки наділяються правом на бюджет, що зумовлює їх право на одержання доходів і фінансування видатків, випуск місцевих позик тощо.

До **колективних суб'єктів** фінансового права належать:

- ✓ **органи законодавчої і виконавчої влади** – Верховна Рада, Рахункова палата, Кабінет Міністрів, Міністерство фінансів, Державне казначейство, які згідно з Конституцією не тільки можуть, а й зобов'язані брати участь у фінансових правовідносинах;

- ✓ **органи місцевого самоврядування**, які збирають податки, фінансують видатки, наповнюють і витрачають позабюджетні фонди тощо;

- ✓ **юридичні особи** – підприємства різних форм власності, які є господарюючими суб'єктами, а отже, сплачують податки, одержують фінансову підтримку з бюджету, є користувачами банківських позичок тощо;

- ✓ **некомерційні установи**, які одержують з бюджету асигнування для своєї діяльності та вступають в інші види фінансових правовідносин.

Індивідуальними суб'єктами фінансового права є фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства). Зокрема, згідно зі ст. 67 Конституції, всі громадяни зобов'язані сплачувати податки і збори, щорічно подавати декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік. За чинним законодавством платниками прибуткового податку є також іноземці та особи без громадянства, як ті, що мають, так і ті, що не мають постійного місця проживання в Україні.

Отже, **суб'єкти фінансового права** – це юридичні та фізичні особи, наділені фінансовою правосуб'єктністю, що включає фінансову правоздатність і фінансову дієздатність цих осіб. Але суб'єктами фінансових правовідносин зазначені особи

стають у результаті настання певного юридичного факту, що породжує фактичні правовідносини, а отже, конкретні суб'єктивні права і юридичні обов'язки цих осіб.

Особливістю фінансових правовідносин є те, що їх виникнення, зміна і припинення, як правило, не відбуваються лише за волевиявленням сторін, а зумовлені фінансово-правовим актом (тобто *ex lege* – на основі закону). Однак і самого цього акта недостатньо, щоб конкретна особа – суб'єкт фінансового права - стала суб'єктом фінансових правовідносин. Для цього потрібен і певний юридичний факт, що зумовлює потребу розрізнити юридичну (процесуальну) і фактичну (матеріальну) підставу виникнення фінансових правовідносин. Юридичною підставою їх виникнення є фінансово-правова норма, яка наділяє конкретних осіб фінансовою правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю), тобто потенційною можливістю бути учасником цих відносин, а матеріальною (фактичною) підставою виникнення цих відносин є певний юридичний факт, який практично породжує ці відносини і, таким чином, наділяє конкретних осіб конкретними правами і обов'язками.

За вольовою ознакою, тобто залежить настання факту від волі особи чи ні, серед юридичних фактів розрізняють діяння (дії та бездіяльність) і події. У свою чергу залежно від того, чи узгоджуються діяння з вимогами – правових норм, їх поділяють на правомірні і неправомірні.

Серед правомірних діянь розрізняють **юридичні акти та вчинки**.

Юридичні акти – це дії, які свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну чи припинення фінансових правовідносин. Вони можуть проявлятися у формі індивідуальних правових приписів, подання податкових декларацій про доходи, які підлягають оподаткуванню, спонсорських внесків коштів тощо.

А **вчинками** є обставини, які хоча й не були свідомо спрямовані на виникнення, зміну або припинення фінансових правовідносин, але зумовили їх незалежно від бажання чи небажання суб'єкта настання таких наслідків, наприклад, знайдення скарбу.

Серед неправомірних діянь, залежно від ступеня їх суспільної небезпечності, розрізняють **злочини** і **проступки**.

Злочини – це найбільш суспільно небезпечний вид неправомірних дій. Вони передбачені кримінальним законом і за їх скоєння настає кримінальна відповідальність. Наприклад: ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами тощо. А проступки – це менш суспільно небезпечні діяння, які можуть зумовлювати адміністративні, дисциплінарні чи фінансові заходи впливу. Наприклад, адміністративними правопорушеннями є: порушення правил про валютні операції, ухилення від подання декларації про доходи тощо.

Події – це обставини, настання яких не залежить від волі людей, але також зумовлює певні юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин. Так, смерть платника податку припиняє фінансові правовідносини, народження дитини надає одному з батьків право на щомісячне зменшення оподаткованого доходу на один неоподатковуваний мінімум тощо.

Зміна і припинення фінансових правовідносин також відбувається на основі нормативних актів і певного юридичного факту, наприклад, досягнення пенсійного віку, погашення фінансового зобов'язання тощо.

Матеріальним аспектом змісту фінансових правовідносин є фактична поведінка їх учасників, наприклад, внесення платежу.

Юридичним аспектом змісту фінансових правовідносин є права та обов'язки їх учасників, які визначені фінансово-правовими нормами.

Об'єктами фінансових правовідносин є фонди коштів, які формуються, розподіляються і використовуються внаслідок реалізації прав фінансово-кредитних органів і обов'язків другої сторони – учасника правовідносин.

2 Бюджетна система України

Бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів, необхідних для функціонування держави протягом бюджетного періоду.

За своєю суттю бюджет – це розпис доходів і видатків держави на один бюджетний період. Він затверджується Верховною Радою і набуває сили закону, який у грошовій формі покладає на державні органи обов'язки з мобілізації коштів та надає повноваження на їх витрачання. Бюджетні відносини в Україні регламентовані *Бюджетним кодексом України* від 21 червня 2001 р. Цей кодекс дає визначення основних термінів, які використовуються у сфері бюджетних відносин, визначає структуру бюджетної системи та її принципи, склад доходів і видатків бюджету, стадії і процедуру бюджетного процесу, його учасників, суб'єктів контролю за дотриманням бюджетного законодавства та їхні повноваження, відповідальність за бюджетні правопорушення тощо.

Бюджетна система України складається з Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Місцевими бюджетами є бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування, якими є бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Державний бюджет України затверджується Верховною Радою, а місцеві бюджети – місцевими радами, які й контролюють їх виконання.

Сукупність фінансових ресурсів, яка зосереджена у бюджетах усіх рівнів, утворює **бюджетні ресурси** України.

Джерелами бюджетних ресурсів є платежі господарських організацій та податки з фізичних і юридичних осіб тощо.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структури, взаємозв'язок між окремими ланками. Він визначається з урахуванням державного устрою та адміністративно-територіального поділу.

Бюджетний процес – це регламентований законодавством порядок складання, розгляду, затвердження бюджетів, їх виконання і контроль за їх виконанням, затвердження звітів про виконання бюджетів, що входять до бюджетної системи.

Доходи бюджетів поділяються на доходи **Державного бюджету України, доходи бюджету АРК і доходи місцевих бюджетів.**

Видатки Державного бюджету витрачаються лише на цілі й у межах, визначених законом про Державний бюджет України, а кошти бюджету АРК та місцевих бюджетів – лише на цілі й у межах, визначених відповідними радами.

Видатки всіх бюджетів поділяються на **поточні та видатки розвитку**. **Поточні видатки** – це витрати бюджетів на фінансування мережі підприємств, установ, організацій і органів, яка діє на початок бюджетного року, а також на фінансування заходів щодо соціального захисту населення та інших заходів, що не належать до видатків розвитку. **Видатки розвитку** – це витрати бюджетів на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема: фінансування капітальних вкладень виробничого і невиробничого призначення, фінансування структурної перебудови народного господарства тощо.

Державний бюджет забезпечує необхідними коштами фінансування заходів економічного і соціального розвитку, що мають загальнодержавне значення, а також міждержавних відносин. Касове виконання бюджетів здійснюється установами Національного банку.

3 Система оподаткування в Україні

Податки – це обов'язкові відрахування від прибутків фізичних і юридичних осіб до бюджету держави.

За своєю сутністю податки є платою суспільства державі за виконання її функцій, але вони **виконують такі функції**, як:

✓ **фіскальна**, тобто вони є джерелом наповнення бюджетів усіх рівнів;

✓ **розподільча**, тобто з їх допомогою національний дохід розподіляється по різних сферах суспільних потреб;

✓ **регулювальна**, тобто забезпечення стимулювання одних галузей суспільного виробництва і стримування інших;

✓ **контрольна**, тобто перевірка ефективності функціонування податкової системи.

Принципи податкової політики України визначені Конституцією, згідно з якою всі види податків встановлюються виключно уповноваженими на те державними органами.

Референдум щодо законопроектів з питань податків не допускається. Згідно зі ст. 67 Конституції, кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, визначених законом. Громадяни зобов'язані щорічно подавати до податкових адміністрацій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік.

Відносини, що пов'язані з оподаткуванням, регламентовані Законом «Про систему оподаткування» від 25 червня 1991 р. (в редакції від 18 лютого 1997 р.) та іншими нормативними актами, прийнятими на його основі. Цей закон визначає принципи побудови системи оподаткування в Україні, види податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, а також права, обов'язки і відповідальність платників.

Законодавство України розрізняє поняття «податки», «збори» та «мити», але визначення їх не надає. І хоча ці поняття мають однакові ознаки, наприклад обов'язковість, примусовість тощо, ототожнювати їх не слід, оскільки метою податків є формування державного бюджету, а метою зборів і мит – задоволення потреб конкретних установ. Збір є платежем за наявність певного права, наприклад, за спеціальне використання природних ресурсів, а мито справляється за здійснення на користь платника юридично значущих дій – розгляд справи судом, посвідчення договору тощо.

Принципами податкового права є:

- ✓ обов'язковість платежу;
- ✓ рівнозначність і пропорційність;
- ✓ рівність;
- ✓ соціальна справедливість;
- ✓ стабільність;

- ✓ економічна обґрунтованість;
- ✓ регулярність стягнення;
- ✓ одноразовість обкладання;
- ✓ науковий підхід у формуванні елементів податкового механізму тощо.

Система оподаткування – це сукупність податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів і внесків до державних цільових фондів, що справляються у визначеному законом порядку.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законодавством про оподаткування.

Ознаками податку є:

- ✓ обов'язковість та примусовість;
- ✓ безоплатність;
- ✓ нецільовий характер, тобто відсутність вказівок щодо мети використання надходжень від певного податку;
- ✓ розподіл надходжень коштів від податків між бюджетами різних рівнів і державними цільовими фондами;
- ✓ безповоротність, тобто кошти, сплачені у вигляді податків, платникам не повертаються.

Встановлення і скасування видів податків і зборів та пільг їх платникам здійснюється Верховною Радою України. **Ставки** загальнодержавних податків і зборів (обов'язкових платежів) встановлюються Верховною Радою України, а ставки місцевих податків і зборів встановлюються Верховною Радою АРК та місцевими радами і не можуть змінюватися протягом бюджетного року.

Платниками податків і зборів є фізичні та юридичні особи, на яких покладено обов'язок сплачувати податки і збори.

За правовим статусом платники податків поділяються на національних платників (резидентів) та іноземних платників (нерезидентів).

Об'єктами оподаткування є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб тощо.

Законом передбачено два види податків і зборів – **загальнодержавні**, що спрямовуються до державного бюджету і справляються на всій території України, та **місцеві**, що спрямовуються до місцевих бюджетів і справляються на території відповідних адміністративних одиниць.

До загальнодержавних податків і зборів належать:

- ✓ податок на додану вартість; акцизний збір;
- ✓ податок на прибуток підприємств;
- ✓ податок на доходи фізичних осіб;
- ✓ державне мито;
- ✓ податок на нерухоме майно;
- ✓ плата (податок) за землю;
- ✓ податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- ✓ збір за спеціальне використання природних ресурсів;
- ✓ збір до фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;
- ✓ збір на обов'язкове соціальне страхування;
- ✓ збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;
- ✓ плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності тощо.

До місцевих податків і зборів належать:

- ✓ комунальний податок;
- ✓ податок з реклами;
- ✓ готельний збір;
- ✓ збір за припаркування автотранспорту;
- ✓ ринковий збір;
- ✓ курортний збір;
- ✓ збір на право використання місцевої символіки;
- ✓ збір за право проведення кіно- і телезйомок;
- ✓ збір за проїзд територією прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон;
- ✓ збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та сфери послуг;
- ✓ збір з власників собак тощо.

Обов'язками платників податків є:

- ✓ вести бухгалтерський облік і складати звітність про фінансово-господарську діяльність та зберігати її згідно з законом;
- ✓ подавати до податкових органів декларації, звітність та інші документи і відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів;

✓ у визначені законом терміни сплачувати належні суми податків і зборів;

✓ допускати посадових осіб податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування та для перевірок з питань обчислення і сплати податків;

✓ давати письмові пояснення з питань, що виникають під час перевірки;

✓ підписати акт про проведення перевірки;

✓ виконувати вимоги щодо усунення виявлених порушень.

Обов'язок щодо сплати податку припиняється: юридичної особи – зі сплатою податку або його скасуванням; фізичної особи – зі сплатою податку, його скасуванням, у разі смерті платника.

Платники податків мають право:

✓ подавати податковим органам документи, що підтверджують право на пільги з оподаткування;

✓ ознайомлюватися з актами перевірок і одержувати їх копії;

✓ оскаржувати рішення і дії податкових органів та посадових осіб.

Особливе місце серед податків займають податки з фізичних осіб.

Згідно із Законом *«Про державний реєстр фізичних осіб - платників податків та інших обов'язкових платежів»* від 22 грудня 1994 р. в Україні створено **Державний реєстр фізичних осіб - платників податків** у вигляді автоматизованого банку даних. Кожен платник має свій **ідентифікаційний номер**, який занесений до Державного реєстру та в його паспорт. Метою реєстру є повний облік осіб-платників, автоматизована обробка інформації, взаємодія податкових адміністрацій.

Відповідно до Закону *«Про систему оподаткування»* фізичні особи зобов'язані сплачувати 23 загальнодержавних та 16 місцевих податків і зборів, але одним із найважливіших з них є *прибутковий податок, тобто обов'язковий відсоток відрахувань з сукупного оподаткованого доходу за календарний рік.*

Відносини, що пов'язані зі сплатою прибуткового податку, регламентовані Декретом Кабінету Міністрів *«Про прибутковий податок з громадян»* від 26 грудня 1992 р., Указом Президента від 13 вересня 1994 р. *«Про збільшення неоподаткованого мінімуму та ставки прогресивного оподаткування доходів*

громадян» та Інструкцією про прибутковий податок з громадян від 21 квітня 1993 р.

Платниками прибуткового податку (суб'єктами оподаткування) в Україні є громадяни України, іноземці та особи без громадянства як ті, що мають, так і ті, що не мають постійного місця проживання в Україні.

До тих, що мають постійне місце проживання, належать особи, які проживають в Україні не менше 183 днів у календарному році.

Доходи неповнолітніх оподатковуються на загальних підставах.

Об'єктом оподаткування осіб, які мають постійне місце проживання в Україні, є сукупний оподатковуваний дохід за календарний рік (що складається з місячних доходів), одержаний з різних джерел як на території України, так і за її межами.

Об'єктом оподаткування осіб, які не мають постійного місця проживання в Україні, є дохід, одержаний з джерел в Україні.

При визначенні сукупного оподатковуваного доходу враховуються доходи, одержані як у грошовій, так і в натуральній формі. Сплата податку з доходів, одержаних в іноземній валюті, провадиться в українських карбованцях за курсом, визначеним Національним банком України на дату одержання доходу. Доходи, одержані за межами України особами з постійним місцем проживання в Україні, включаються до складу сукупного доходу, що підлягає оподаткуванню в Україні. Суми податку, сплачені за кордоном, з одержаних за межами України доходів особами з постійним місцем проживання в Україні зараховуються при сплаті ними податку в Україні лише у разі письмового підтвердження податкового» органу іноземної держави факту сплати податку.

Згідно із зазначеною Інструкцією **не оподатковуються**: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; одноразова допомога при народженні дитини, допомога по догляду за дитиною; суми одержуваних аліментів; державні та додаткові пенсії; компенсаційні виплати у грошовій і натуральній формі; суми грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержуваних військовослужбовцями; суми, одержувані в

результаті відчуження власного майна, за нотаріальне посвідчення якого сплачується державне мито; доходи від продажу вирощеної в особистому підсобному господарстві продукції рослинництва і тваринництва; суми, одержувані в результаті успадкування і дарування тощо.

Платники прибуткового податку зобов'язані: вести облік доходів, одержаних протягом року, і витрат, пов'язаних з їх одержанням. Особи, які одержують доходи лише за місцем основної роботи, цього обліку не ведуть. *За окремими видами підприємницької діяльності* (надання послуг пасажирським транспортом, торгівля тощо):

✓ облік має вестися із застосуванням лічильників, касових апаратів тощо;

✓ подавати податковим органам декларації про доходи і витрати та документи, які підтверджують достовірність вказаних у них даних (неподання декларації вважається приховуванням доходів від оподаткування);

✓ пред'являти особам, які виплачують доходи, та податковим органам документи, що підтверджують право на одержання пільг;

✓ своєчасно і в повному обсязі сплачувати належні до сплати суми податку;

✓ допускати службових осіб податкових органів у приміщення, що використовуються для здійснення підприємницької діяльності;

✓ зберігати облікові дані про доходи, витрати та сплату податків протягом трьох років.

А підприємства, установи, організації та фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані: своєчасно й у повному обсязі нараховувати, утримувати та перераховувати до бюджету суми податку з доходів, що підлягають оподаткуванню; своєчасно подавати податковим органам відомості за встановленою формою про виплачені особам доходи, що підлягають обліку і оподаткуванню; у триденний термін повідомляти податкові органи за місцем реєстрації осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, про відкриття в установах банків розрахункового рахунка.

При укладенні договорів та інших угод забороняється включення податкових застережень, відповідно до яких юридичні чи фізичні особи, що виплачують доходи, беруть на себе зобов'язання нести витрати по сплаті податку за осіб, що їх отримують.

Контроль за додержанням положень податкового законодавства покладається на державну податкову адміністрацію в Україні.

4 Банківські відносини в Україні

Банки – це фінансові установи, основними функціями яких є залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб, кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян, а також касове та розрахункове їх обслуговування.

Банки є юридичними особами і мають право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися коштами і майном, що перебувають в їхній власності. Вони економічно самостійні і в рішеннях, пов'язаних з їх оперативною діяльністю, від органів державної влади незалежні. Держава не відповідає за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями держави, якщо інше не передбачено законом або договором.

Розрізняють такі види банків: національні, державні, місцеві, міжнародні, комерційні, універсальні, інвестиційні, іпотечні, ощадні тощо.

Діяльність банків полягає передусім у здійсненні двох основних видів операцій, які називаються **пасивними і активними**. *Пасивні операції – це утворення фондів кредитування та посередництво у платежах, а активні операції – це кредитування клієнтів з метою отримання прибутку.*

Банківські відносини в Україні регламентовані законами «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р., «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. та іншими нормативними актами.

Закон «Про банки і банківську діяльність» визначає структуру банківської системи, економічні, організаційні і

правові засади створення, діяльності, реорганізації та ліквідації банків.

Банківська система України є дворівневою і складається з Національного банку України (НБУ) та інших банків, що створюються і діють на території України відповідно до положень цього закону.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій.

Основними видами банківських операцій є:

- ✓ приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
- ✓ відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;
- ✓ розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик тощо.

Всі операції банки здійснюють тільки після отримання банківської ліцензії, яка видається НБУ і який у визначених законом випадках може її відкликати, і лише у межах, визначених їх статутами. **Банкам забороняється** діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі та страхування, крім виконання функцій страхового посередника.

Банки можуть функціонувати у таких організаційно-правових формах, як акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або кооперативні банки.

Банки мають право об'єднуватись у банківські корпорації, банківські холдингові групи та фінансові холдингові групи.

Учасниками банку можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів.

Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Українські банки на підставі дозволу НБУ мають право створювати дочірні банки, філії чи представництва як на території України, так і на території інших держав. Державна реєстрація банків здійснюється НБУ.

Органами управління банку є загальні збори учасників, спостережна рада та правління (рада директорів) банку.

Виконавчим органом банку є його правління, яке здійснює управління поточною діяльністю банку, формуванням фондів, необхідних для його діяльності, та відповідає за ефективність його роботи згідно з принципами та порядком, визначеними статутом банку, рішеннями загальних зборів учасників та спостережної ради банку. Контроль за фінансово-господарською діяльністю банку здійснює ревізійна комісія.

Центральною ланкою банківської системи України, особливим центральним органом державного управління є **Національний банк України**, основною функцією якого, згідно з Конституцією, є **забезпечення стабільності грошової одиниці**. На виконання цієї функції НБУ сприяє стабільності банківської системи, а також у межах своїх повноважень – цінової стабільності.

На відміну від інших банків для НБУ одержання прибутку не є основною метою діяльності.

Особливістю правового статусу НБУ є те, що він функціонує як економічно самостійна державна установа і наділений владними повноваженнями. Нормативні акти, які видає НБУ, є обов'язковими для всіх органів держави та органів місцевого самоврядування.

Керівними органами НБУ є Рада Національного банку України та Правління Національного банку України.

Рада НБУ складається з 14 членів, з яких сім призначаються Президентом шляхом видання відповідного указу, а сім – Верховною Радою шляхом прийняття відповідної постанови. Строк їх повноважень (крім Голови НБУ, який входить до складу Ради НБУ за посадою) – сім років.

Голова Ради НБУ та його заступник обираються Радою НБУ строком на три роки. *Голова НБУ* призначається на посаду (на п'ять років) і звільняється з посади Верховною Радою за поданням Президента.

Для здійснення банківської діяльності банки відкривають і ведуть кореспондентські рахунки в НБУ й інших банках в Україні та за її межами, а також банківські рахунки для фізичних і юридичних осіб у гривнях та іноземній валюті. Банкам забороняється: укладати договори з метою обмеження конкуренції та монополізації умов надання кредитів, інших банківських послуг, встановлення процентних ставок та комісійної винагороди; встановлювати процентні ставки та комісійні винагороди на рівні, нижче собівартості банківських послуг у цьому банку.

Банк відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном. Арешт на майно або кошти банку, що знаходяться на його рахунках, а так само арешт на кошти та інші цінності юридичних або фізичних осіб, що знаходяться в банку, накладається лише за санкціонованою прокурором постановою слідчого чи державного виконавця або за рішенням суду. Звільнення майна з-під арешту здійснюється за постановою органу, який прийняв рішення про накладення арешту, або за рішенням суду.

Стягнення на власні кошти банку, кошти та інші цінності фізичних чи юридичних осіб, що знаходяться у банку, може бути звернене за виконавчими документами, передбаченими законами України.

Інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту, є банківською таємницею.

Банки зобов'язані запобігати використанню їх з метою легалізації коштів, набутих злочинним шляхом. Їм забороняється вступати у договірні відносини з анонімними особами. Вони зобов'язані ідентифікувати усіх осіб, які здійснюють значні та (або) сумнівні операції.

Кожен банк є об'єктом перевірки на місці інспекторами НБУ чи призначеними ним аудиторами. У разі порушення банками законодавства або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку, НБУ адекватно вчиненому порушенню має право застосувати заходи впливу, якими, наприклад, є: письмове застереження щодо

припинення порушення та вжиття необхідних заходів для виправлення ситуації, зменшення невиправданих витрат банку, обмеження невиправдано високих процентних виплат за залученими коштами; скликання загальних зборів учасників, спостережної ради банку, правління (ради директорів) банку для прийняття програми фінансового оздоровлення банку або плану його реорганізації; укладення письмової угоди з банком, за якою банк чи визначена угодою особа зобов'язується вжити заходів для усунення порушень, поліпшення фінансового стану банку тощо.

У разі порушення законодавства, що спричинило значну втрату активів або доходів, і настання ознак неплатоспроможності банку, НБУ має право відкликати ліцензію та ініціювати процедуру ліквідації банку.

Тема 13. Основи господарського права України

План

1 Поняття й загальна характеристика господарського права та господарських правовідносин.

2 Загальна характеристика суб'єктів господарського права.

3 Підприємства.

4 Господарські товариства.

5 Фізичні особи-підприємці.

6 Господарські зобов'язання та господарські договори.

7 Захист прав учасників господарських правовідносин.

8 Господарські правопорушення та господарсько-правова відповідальність.

1 Поняття й загальна характеристика господарського права та господарських правовідносин

З приводу господарського права ведуться дискусії. Одні вважають, що воно не є окремою галуззю права, оскільки врегульовує відносини, які фактично врегульовані іншими галузями – цивільним, адміністративним, фінансовим, земельним

тощо. На думку інших, воно охоплює велику групу неоднорідних за своїм змістом відносин, а тому є поєднанням елементів різних галузей. Треті вважають, що воно є інститутом цивільного права. Але все більше вчених схиляються до висновку, що господарське право є окремою якісно своєрідною галуззю. Вагомим формальним аргументом на користь такого висновку є й прийняття Господарського кодексу України.

Господарське право – це система норм, що врегульовують господарські відносини у сфері економіки.

Предметом господарського права є відносини між господарюючими суб'єктами, а також між ними та органами виконавчої влади, що складаються в процесі організації і здійснення господарської діяльності.

Господарська діяльність:

1) полягає у виробництві продукції, виконанні робіт і наданні послуг не для власних потреб, а для задоволення потреб інших осіб;

2) виконується на професійних засадах;

3) здійснюється за відповідну винагороду;

4) поєднує як приватні інтереси суб'єктів господарювання, так і публічні інтереси (суспільства, держави тощо).

У структурі предмета правового регулювання господарського права розрізняють два елементи – **організаційний** (організація виробництва та обігу) і **майновий** (володіння, користування та розпорядження майном).

Специфічними ознаками господарських відносин є те, що:

1) їх суб'єктами є

✓ обмежене, порівняно з цивільним правом, коло осіб, якими є господарські організації, що зареєстровані як юридичні особи;

✓ державні та недержавні органи, які здійснюють управління економікою (міністерства, держкомітети, управління тощо);

✓ структурні підрозділи господарських організацій;

✓ фізичні особи-підприємці;

✓ державні та громадські установи та організації, що є

споживачами продукції (товарів), робіт, послуг;

✓ держава, від імені якої діють її органи;

2) *об'єктом* цих відносин є продукція, роботи, послуги;

3) *правовою підставою їх виникнення* є відповідні господарські договори, а також державні контракти та державні замовлення;

4) *вони врегульовані* нормами господарського права, але базуються й на нормах цивільного, адміністративного, фінансового, земельного та інших галузей права, що врегульовують окремі аспекти цих відносин.

Джерелами господарського права є *господарське законодавство*. Насамперед це *Господарський кодекс України* від 16 січня 2003 р. і *Господарський процесуальний кодекс України* від 6 листопада 1991 р.

Але ними є й велика кількість окремих нормативно-правових актів, наприклад, закони «Про господарські товариства», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про банкрутство», «Про оренду майна державних підприємств та організацій» тощо. Окремі акти господарського законодавства систематизовані, наприклад, Повітряний кодекс України, транспортні статuti, положення про поставки товарів народного споживання тощо.

Важливе місце в господарському законодавстві посідають такі нормативні акти, як *статuti* та *установчі договори* підприємств, господарських товариств та об'єднань, *положення* про їх структурні підрозділи (філії, відділення) тощо, якими врегульована їх діяльність.

Джерелами господарського права є й господарські договори, звичаї, аналогія закону та права, міжнародні договори України.

Величезна кількість джерел господарського законодавства зумовлена: різноманітністю видів господарської діяльності (промислової, будівельної, транспортної, комерційної тощо), кожен з яких має істотні особливості, що враховуються у спеціальних актах; наявністю різних форм власності (приватної, колективної, державної), що зумовлює й специфіку правового регулювання відносин з їх приводу тощо.

Центральне місце серед цих джерел займає *Господарський кодекс*, що складається з дев'яти розділів, поділених на глави:

- розділ 1* «Основні засади господарської діяльності»;
розділ 2 «Суб'єкти господарювання»;
розділ 3 «Майнова основа господарювання»;
розділ 4 «Господарські зобов'язання»;
розділ 5 «Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання»;
розділ 6 «Особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання»;
розділ 7 «Зовнішньоекономічна діяльність»;
розділ 8 «Спеціальні режими господарювання»;
розділ 9 «Прикінцеві положення».

Господарський кодекс визначає основні засади господарювання в Україні та регулює відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у цій сфері. Він має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва й на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва та його соціальну спрямованість, утвердити господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами.

Господарською діяльністю є діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінове визначення.

Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

Загальними *принципами господарювання* в Україні є:

- ✓ забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою всіх суб'єктів господарювання;
- ✓ свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;
- ✓ вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України;
- ✓ обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної

спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів і безпеки суспільства та держави;

✓ захист національного товаровиробника;

✓ заборона незаконного втручання органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Учасниками відносин у сфері господарювання є господарюючі суб'єкти, споживачі господарських послуг, органи державної влади та місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також фізичні особи, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

З теоретичного погляду серед **суб'єктів господарського права** розрізняють:

1) **юридичних осіб**, які:

✓ у вигляді професійного промислу виробляють і реалізують продукцію для суспільних потреб;

✓ є споживачами результатів господарської діяльності;

✓ здійснюють управлінську діяльність в економіці;

2) **фізичних осіб-підприємців**, які займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи;

3) **фізичних осіб**, які є споживачами господарських послуг.

Розрізняють **підприємницьку** (комерційну) та **непідприємницьку** (некомерційну) господарську діяльність. Підприємницька господарська діяльність здійснюється з метою отримання прибутку, а непідприємницька – насамперед для задоволення певних суспільних потреб, а тому отримання прибутку її метою не є.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою отримання прибутку.

Закон закріплює свободу підприємницької діяльності. Тому підприємці мають право без обмежень приймати рішення та самостійно здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить закону. Перелік видів діяльності, підприємництво в яких не

застосовується у зв'язку з підвищеними вимогами до безпеки робіт і необхідністю централізації функцій управління, визначається виключно законом.

Підприємництво здійснюється на основі: вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності; самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, встановлення цін на продукцію та послуги тощо; вільного найму підприємцем працівників; комерційного розрахунку та власного комерційного ризику; вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів; самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності та використання належної йому частки валютної виручки.

Підприємництво може здійснюватись в будь-яких передбачених законом організаційних формах, на вибір підприємця.

Держава проводить політику підтримки підприємництва, а тому **органи влади**:

- ✓ надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідні для здійснення підприємницької діяльності;

- ✓ сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів;

- ✓ здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям;

- ✓ стимулюють модернізацію технологій, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг;

- ✓ надають підприємцям інші види допомоги.

Підприємці зобов'язані не завдавати шкоди довкіллю, не порушувати права та законні інтереси громадян і їх об'єднань, інших суб'єктів господарювання, установ, організацій, права місцевого самоврядування і держави.

Некомерційне господарювання – це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку.

На суб'єктів господарювання, які здійснюють некомерційну господарську діяльність, поширюються загальні вимоги щодо регулювання господарської діяльності з урахуванням особливостей її здійснення.

Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання та права оперативного управління.

Право власності є основним речовим правом у сфері господарювання. Власник на свій розсуд, одноособово або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується та розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, господарського відання чи оперативного управління.

Право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником, з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника.

Правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності.

Об'єктами права інтелектуальної власності у сфері господарювання визнаються:

- ✓ винаходи та корисні моделі;
- ✓ промислові зразки; сорти рослин і породи тварин;
- ✓ торговельні марки (знаки для товарів і послуг);
- ✓ комерційне (фірмове) найменування;
- ✓ географічне зазначення;
- ✓ комерційна таємниця;
- ✓ комп'ютерні програми тощо.

Припинення господарської діяльності може здійснюватись:

- ✓ із власної ініціативи суб'єкта господарювання;
- ✓ на підставі рішення суду;
- ✓ у разі закінчення строку дії ліцензії або її анулювання;
- ✓ з інших підстав, передбачених законодавством.

У сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання та споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому. Вона гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм діяльності, рівні права та створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Держава гарантує недоторканність майна та забезпечує захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів.

Основними *засобами регулюючого впливу держави* на діяльність суб'єктів господарювання є:

- ✓ державне замовлення, державне завдання;
- ✓ ліцензування, патентування та квотування;
- ✓ сертифікації та стандартизації; застосування нормативів і лімітів;
- ✓ регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг;
- ✓ надання дотацій, компенсацій, субсидій тощо.

Кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на *захист своїх прав* і законних інтересів, що можуть захищатися шляхом:

- ✓ визнання наявності або відсутності прав; визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству;
- ✓ визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом;
- ✓ відновлення становища, яке існувало до порушення прав і законних інтересів суб'єктів господарювання;
- ✓ припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення;
- ✓ присудження до виконання обов'язку згідно із договором;

- ✓ відшкодування збитків;
- ✓ застосування штрафних, оперативно-господарських та адміністративно-господарських санкцій;
- ✓ установлення, зміни та припинення господарських правовідносин тощо.

Держава підтримує добросовісну конкуренцію як змагання між суб'єктами господарювання, що забезпечує завдяки їх власним досягненням здобуття ними певних економічних переваг, унаслідок чого споживачі та суб'єкти господарювання отримують можливість вибору необхідного товару, при цьому окремі суб'єкти господарювання не визначають умов реалізації товару на ринку.

Недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. Це, зокрема: неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці тощо.

Контроль за дотриманням антимонопольно-конкурентного законодавства, захист інтересів підприємців і споживачів від його порушень здійснюються Антимонопольним комітетом України.

Держава проводить політику захисту прав споживачів, а тому вони **мають право** на:

- ✓ державний захист своїх прав;
- ✓ гарантований рівень споживання;
- ✓ належну якість товарів (робіт, послуг);
- ✓ безпеку товарів (робіт, послуг);
- ✓ необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість та асортимент товарів (робіт, послуг);
- ✓ відшкодування збитків, завданих товарами (роботами, послугами) неналежної якості, а також шкоди, заподіяної небезпечними для життя та здоров'я людей товарами (роботами, послугами);
- ✓ звернення до суду та інших уповноважених органів за захистом порушених прав або законних інтересів.

З метою захисту своїх прав та законних інтересів громадяни можуть об'єднуватися на добровільній основі у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

2 Загальна характеристика суб'єктів господарського права

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських правовідносин, які в межах своєї компетенції здійснюють господарську діяльність. Зокрема, ними є:

✓ господарські організації – юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, що здійснюють господарську діяльність і зареєстровані в установленому законом порядку;

✓ громадяни України, іноземці та особи без громадянства, що здійснюють господарську діяльність і зареєстровані як підприємці.

Суб'єкти господарювання мають право відкривати свої філії, представництва, інші відокремлені підрозділи без створення юридичної особи.

Специфічними ознаками суб'єктів господарського права є:

✓ їх певна організаційно-правова форма, в якій здійснюється господарська або управлінська діяльність (підприємство, установа, організація);

✓ наявність юридично відокремленого та закріпленого за ними майна у формі основних фондів, обігових коштів тощо;

✓ наявність господарської правосуб'єктності, що включає господарську право- та дієдатність.

Суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реорганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта господарювання.

Установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, його статут (положення). В установчих документах мають бути зазначені найменування

суб'єкта, мета та предмет його діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків і збитків, умови його реорганізації та ліквідації тощо.

У *засновницькому договорі* засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління його діяльністю та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови його діяльності, передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону.

Статут суб'єкта господарювання має містити відомості про:

- ✓ його найменування, мету та предмет діяльності;
- ✓ розмір і порядок утворення статутного та інших фондів;
- ✓ порядок розподілу прибутків і збитків;
- ✓ органи управління та контролю, їх компетенцію;
- ✓ умови його реорганізації та ліквідації;
- ✓ інші відомості, пов'язані з особливостями його організаційної форми.

Положенням визначається господарська компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи інших суб'єктів у випадках, визначених законом.

Статут (положення) затверджується власником майна (засновником) чи його представниками відповідно до закону.

Державна реєстрація суб'єктів господарювання проводиться у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній державній адміністрації за місцезнаходженням або місцем проживання даного суб'єкта, якщо інше не передбачено законом, **за умови подання таких документів:**

- ✓ рішення власника майна або уповноваженого ним органу про створення юридичної особи;
- ✓ установчих документів, передбачених законом для відповідного виду юридичних осіб;
- ✓ рішення Антимонопольного комітету України про згоду на створення, реорганізацію суб'єктів господарювання;

- ✓ довідки про сплату засновниками внеску до статутного фонду в розмірі, встановленому законом;
- ✓ реєстраційної картки;
- ✓ довідки, що засвідчує сплату коштів за реєстрацію.

Державна реєстрація здійснюється у строк не **більше десяти днів** з дня подання відповідних документів. Орган, що реєструє, зобов'язаний протягом цього строку видати суб'єкту господарювання свідоцтво про його державну реєстрацію.

На печатках і штампах суб'єкта господарювання має зазначатись ідентифікаційний код, за яким його включено до реєстру суб'єктів господарювання, або ідентифікаційний код громадянина-підприємця.

За державну реєстрацію (перереєстрацію) суб'єктів підприємницької діяльності встановлено такі **розміри плати**:

- ✓ за реєстрацію (перереєстрацію) сплачується реєстраційний збір: для громадян-підприємців – 1,5, для юридичних осіб – 7 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- ✓ за прискорену (протягом одного дня) реєстрацію – у потрібному розмірі реєстраційного збору.

Скасування (припинення) державної реєстрації суб'єкта господарювання здійснюється за його особистою заявою, а також на підставі рішення суду у випадках, передбачених законом.

Скасування державної реєстрації позбавляє права на підприємницьку діяльність, а підприємство – і статусу юридичної особи та є підставою для здійснення заходів щодо його ліквідації.

Припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації – за рішенням власника чи інших осіб (засновників суб'єкта чи їх правонаступників), а також за рішенням суду.

3 Підприємства

Серед суб'єктів господарювання найпоширенішими є підприємства.

Підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідницьку або комерційну діяльність.

Підприємства можуть створюватись для здійснення як комерційної, так і некомерційної господарської діяльності. Вони діють на основі статуту, є юридичними особами, мають відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом.

Підприємство може здійснювати будь-які види господарської діяльності, якщо вони не заборонені законом і передбачені статутом цього підприємства.

Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб.

Відповідно до форм власності **в Україні можуть діяти підприємства таких видів:**

✓ **приватне**, що діє на основі приватної власності фізичних та юридичних осіб;

✓ **комунальне**, що діє на основі власності територіальної громади;

✓ **державне**, що діє на основі державної власності;

✓ **змішане**, засноване на базі об'єднання майна різних форм власності; **колективне**, що діє на основі колективної власності засновників (колективними визнаються виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, громадських та релігійних організацій тощо).

Можуть діяти й інші види підприємств, передбачені законом.

Якщо в статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить не менше 10 %, воно визнається **підприємством з іноземними інвестиціями**, а якщо ж у статутному фонді іноземна інвестиція становить 100 %, воно вважається **іноземним підприємством**.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду розрізняють **унітарні** та **корпоративні** підприємства.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут,

розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є державні та комунальні підприємства, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та (або) підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства. Корпоративними є господарські товариства, кооперативні та інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності.

Відповідно до чисельності працюючих та обсягів валового доходу від реалізації продукції за рік (незалежно від форм власності) серед **підприємств розрізняють малі, середні та великі**.

Зокрема, **малими** визнаються підприємства, де середньооблікова чисельність працівників за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної 500,0 тис. євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні.

Великими є підприємства, де середньооблікова чисельність працівників за звітний (фінансовий) рік перевищує 1000 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну 5,0 млн євро за середньорічним курсом.

Усі інші підприємства визнаються **середніми**.

За наявності залежності одного підприємства від іншого воно визнається **дочірнім**.

Підприємство може складатися з **виробничих структурних підрозділів** (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також **функціональних структурних підрозділів** апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо).

Підприємство самостійно визначає свою організаційну структуру, встановлює чисельність працівників і штатний розпис.

Для керівництва діяльністю підприємства власник або уповноважений ним орган призначає (обирає) його керівника.

Майно підприємства становлять виробничі та невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в його балансі.

Джерелами формування майна підприємства є:

- ✓ грошові та матеріальні внески засновників;
- ✓ доходи, одержані від господарської діяльності;
- ✓ кредити;
- ✓ капітальні вкладення та дотації з бюджету;
- ✓ майно, придбане в інших суб'єктів;
- ✓ інші джерела, не заборонені законодавством.

Відносини підприємства з іншими особами в усіх сферах господарської діяльності здійснюються на основі договорів.

Особливе місце серед підприємств займають державні та комунальні унітарні підприємства.

Державне унітарне підприємство утворюється уповноваженим органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності та входить до сфери його управління. Майно такого підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання чи оперативного управління.

Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства.

Державне комерційне підприємство діє на основі статуту на принципах підприємництва та відповідає за наслідки своєї діяльності всім належним йому на праві господарського відання майном.

Казенні підприємства створюються у галузях народного господарства, де:

- ✓ дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;
- ✓ основним (понад 50 %) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;
- ✓ за умовами господарювання неможлива цільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;

✓ переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним тощо.

Казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів, у якому визначаються обсяг і характер його основної діяльності, а також орган, до сфери управління якого воно входить. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління в обсязі, зазначеному в статуті підприємства.

Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності та входить до сфери його управління. Орган, до сфери управління якого входить комунальне підприємство, є представником власника – відповідної територіальної громади. Майно такого підприємства перебуває в комунальній власності та закріплюється за ним на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство).

Підприємством колективної власності визнається корпоративне або унітарне підприємство, що діє на основі колективної власності засновника (засновників). Такими підприємствами визнаються виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій тощо.

Приватним визнається підприємство, що діє на основі приватної власності фізичних, юридичних осіб та їх праці чи з використанням найманої праці.

Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися як господарські об'єднання або державні чи комунальні господарські об'єднання.

Організаційно-правовими формами об'єднань підприємств є асоціації, корпорації, консорціуми, концерни тощо. Учасники об'єднання підприємств зберігають статус юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми об'єднання.

4 Господарські товариства

Господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені на засадах угоди юридичними та фізичними особами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку.

Господарське товариство може діяти й у складі одного учасника.

Засновниками та учасниками товариств можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також іноземні юридичні особи та міжнародні організації.

Підприємства, установи та організації, які стали учасниками товариства, зберігають статус юридичної особи.

До господарських товариств належать:

- ✓ акціонерні товариства;
- ✓ товариства з обмеженою відповідальністю;
- ✓ товариства з додатковою відповідальністю;
- ✓ повні товариства;
- ✓ командитні товариства.

Акціонерним є товариство, що має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і відповідає за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із його діяльністю, у межах вартості належних їм акцій.

Серед акціонерних товариств розрізняють:

✓ **відкриті**, акції яких можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах; акціонери такого товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів і товариства;

✓ **закриті**, акції яких розподіляються серед засновників або заздалегідь визначеного кола осіб і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися та продаватися

на біржі. Акціонери закритого товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами товариства.

Товариством з *обмеженою відповідальністю* є товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і відповідає за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном, а його учасники відповідають за боргами товариства лише у межах їх вкладів до статутного фонду.

Товариством з *додатковою відповідальністю* є товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і відповідає за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства додатково солідарно відповідають у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з них.

Повним є товариство, усі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства й додатково солідарно відповідають за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

Командитним є товариство, в якому один або кілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники – вкладники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками.

Учасниками повного товариства та повними учасниками командитного товариства можуть бути лише особи, зареєстровані як суб'єкти підприємництва.

Установчими документами *повного* та *командитного* товариства є *засновницький договір*, а *акціонерного* товариства, товариства з *обмеженою* й товариства з *додатковою* відповідальністю – *статут*.

Установчі документи господарського товариства мають містити відомості про вид товариства, предмет і цілі його діяльності, склад засновників та учасників, склад і компетенцію органів товариства, порядок прийняття ними рішень тощо.

А документи окремих видів товариств мають містити й інші відомості, зокрема:

✓ **статут акціонерного товариства** – про види акцій, що випускаються, їх номінальну вартість, співвідношення акцій різних видів, кількість акцій, що купуються засновниками, наслідки невиконання зобов'язань з викупу акцій;

✓ **статут товариства з обмеженою відповідальністю** має містити відомості про розмір часток кожного з учасників, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів;

✓ **засновницький договір повного та командитного товариства** мають визначати розмір частки кожного з учасників, форму їх участі у справах товариства, розмір, склад і порядок внесення ними вкладів.

Найменування господарського товариства повинно містити зазначення його виду, для повних і командитних товариств – прізвища (найменування) його учасників, які додатково відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, а також інші необхідні відомості.

Власністю господарського товариства є: майно, передане йому у власність засновниками та учасниками як внески; продукція та доходи, одержані від його діяльності; інше майно, набуте на законних підставах.

Вкладами учасників і засновників господарського товариства можуть бути будинки, споруди, обладнання та інші матеріальні цінності, цінні папери, права користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будинками, спорудами, а також інші майнові права (включаючи майнові права на об'єкти інтелектуальної власності), кошти, у тому числі в іноземній валюті.

Сума вкладів засновників та учасників господарського товариства становить його **статутний фонд**.

Учасники господарського товариства мають право:

✓ брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах;

✓ брати участь у розподілі прибутку та одержувати його частку (дивіденди);

✓ одержувати інформацію про діяльність товариства;

✓ вийти з його складу, мати й інші права, передбачені законодавством та установчими документами.

Учасники господарського товариства зобов'язані:

✓ додержуватися вимог установчих документів і виконувати рішення його органів управління;

- ✓ вносити вклади (оплачувати акції) у розмірі та порядку, що передбачені установчими документами;
- ✓ мати інші обов'язки, передбачені законодавством та установчими документами товариства.

Управління діяльністю товариства здійснюють його органи та посадові особи, склад і порядок обрання (призначення) яких визначається залежно від виду товариства, а у визначених законом випадках – його учасники. Посадовими особами товариства визнаються голова та члени виконавчого органу, голова ревізійної комісії (ревізор), а у разі створення ради товариства (спостережної ради) – голова та члени цієї ради.

Посадовими особами господарського товариства не можуть бути особи, службову або іншу діяльність яких визнано законодавством несумісною із перебуванням на цих посадах, а також особи, яким перебування на відповідних посадах заборонено рішенням суду.

5 Фізичні особи-підприємці

Окремі фізичні особи можуть займатися підприємницькою діяльністю й без створення підприємства. Такі особи визнаються підприємцями.

Підприємці – це фізичні особи, які здійснюють свою підприємницьку діяльність без створення юридичної особи.

Право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Для набуття статусу підприємця особа має зареєструватися у визначеному законом порядку. Для цього вона подає до органу реєстрації заповнену реєстраційну картку, що є водночас заявою про державну реєстрацію, копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера особи – платника податків, документ, що засвідчує сплату коштів за реєстрацію, дві фотокартки 3 x 4 см і копію паспорта.

Фізичні особи можуть здійснювати підприємницьку діяльність:

- ✓ безпосередньо як підприємці або через приватне підприємство, що ними створюється;

- ✓ із залученням або без залучення найманої праці;
- ✓ самотійно або спільно з іншими особами.

Особа-підприємець зобов'язана:

- ✓ у передбачених законом випадках і порядку одержати ліцензію на здійснення господарської діяльності;
- ✓ повідомляти органи державної реєстрації про зміну його адреси, зазначеної в реєстраційних документах, предмета діяльності, інших суттєвих умов своєї діяльності;
- ✓ додержуватися прав і законних інтересів споживачів, забезпечувати належну якість товарів (робіт, послуг), що ним виготовляються;
- ✓ не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольно-конкурентного законодавства;
- ✓ вести облік результатів своєї діяльності відповідно до вимог законодавства;
- ✓ своєчасно надавати податковим органам декларації про доходи, інші відомості для нарахування податків та інших платежів; сплачувати податки та інші платежі в порядку та розмірах, установлених законом; дотримуватись інших вимог, установлених законодавством.

До підприємницької діяльності фізичних осіб застосовуються правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин.

Особа-підприємець відповідає за зобов'язаннями та за завдану нею шкоду, пов'язані з підприємницькою діяльністю, усім своїм майном, крім майна, на яке, згідно із законом, не може бути звернено стягнення.

Фізична особа, неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані зі здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом.

6 Господарські зобов'язання та господарські договори

Господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у цій сфері, у силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) має вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (уповноважена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Господарські зобов'язання можуть виникати з таких підстав:

- ✓ з правових актів, що регулюють господарську діяльність;
- ✓ з актів управління господарською діяльністю;
- ✓ з господарського договору та інших угод;
- ✓ унаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

- ✓ у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також унаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Розрізняють майново-господарські та організаційно-господарські зобов'язання.

Майново-господарськими є зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин, у силу яких зобов'язана сторона має вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а уповноважена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Організаційно-господарськими визнаються зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, у силу яких зобов'язана сторона має здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а уповноважена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Майново-господарські зобов'язання, які виникають на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язаннями. А недоговірними є зобов'язання, які виникають

безпосередньо із закону або із заподіяння шкоди однією особою іншій.

Господарський договір – це висловлене у належній формі правомірне волевиявлення двох або більше суб'єктів господарських правовідносин про встановлення взаємних прав та обов'язків.

Господарські договори відзначаються як загальними ознаками, притаманними цивільним договорам, так і ознаками, що визначені господарським законодавством, зокрема:

✓ господарською (комерційною) метою, тобто спрямовані на виробництво та реалізацію за плату продукції, виконання робіт і надання послуг;

✓ їх суб'єктами є обмежене коло осіб: це юридичні особи (підприємства, установи, організації) та фізичні особи-підприємці;

✓ особливою процедурою їх укладення тощо.

Господарський договір є підставою виникнення господарських правовідносин, згідно з якими одна сторона уповноважена вимагати від іншої здійснення господарських функцій – передачі майна, виконання роботи, надання послуг тощо, а інша – має виконати свої зобов'язання й право вимагати за це відповідної винагороди (сплати грошей, виконання зустрічних послуг тощо).

Серед *господарських договорів розрізняють*:

✓ *за кількістю сторін* – дво- та багатосторонні договори;

✓ *залежно від юридичної підстави їх укладення*: укладені на підставі державних замовлень (державні контракти) та укладені на основі господарських намірів;

✓ *залежно від способу виникнення* – формальні, реальні та консенсуальні договори;

✓ *за регулятивними функціями* розрізняють попередні та основні, генеральні та поточні договори тощо.

Серед *функцій господарського договору* розрізняють загальні та спеціальні.

До *загальних функцій належать*: ініціативна, програмно-координаційна, інформаційна, гарантійна, правозахисна, а до *спеціальних* – правового забезпечення економічних потреб споживачів, правового засобу реалізації державних замовлень, децентралізованого планування господарської діяльності тощо.

Господарські договори укладаються у письмовій формі, але тут використовуються різні види письмової форми. За загальним правилом, господарський договір укладається у формі єдиного документа (власне договору), підписаного сторонами та скріпленого печатками. Але допускається укладення таких договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів. Недотримання визначеної законом форми господарського договору не зумовлює його недійсність, якщо інше не передбачено законодавством.

Укладення господарського договору є обов'язковим для сторін, якщо він заснований на державному замовленні, виконання якого є обов'язком для суб'єкта господарювання у випадках, передбачених законом, або існує пряма вказівка закону щодо обов'язковості укладення договору для певних категорій суб'єктів господарювання чи органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

Зміст господарського договору становлять його умови, визначені угодою сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові відповідно до законодавства.

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами у передбачених законом порядку та формі досягнуто згоди щодо всіх його істотних умов. Істотними є умови, визнані такими законом чи є необхідними для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї зі сторін має бути досягнута згода. При укладенні господарського договору сторони зобов'язані погодити предмет, ціну та строк дії договору.

Розрізняють *основні та попередні договори*. Зокрема, за *попереднім договором* суб'єкт господарювання зобов'язується у певний строк, але не пізніше одного року з моменту його укладення, укласти *основний договір* на умовах, передбачених попереднім договором.

Попередній договір має містити умови, що дають змогу визначити предмет, а також інші істотні умови основного договору.

Зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку не допускаються, якщо інше не передбачено законом або договором. А тому сторона, яка вважає за необхідне його змінити або розірвати, має надіслати пропозицію про це другій стороні, яка у *двадцятиденний строк* після її одержання має повідомити першу сторону про результати її розгляду. Спори, що випливають з цього приводу, розв'язуються в судовому порядку.

Господарське зобов'язання припиняється:

- ✓ його виконанням; зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання;
- ✓ у разі поєднання уповноваженої і зобов'язаної сторін в одній особі;
- ✓ за згодою сторін; через неможливість виконання зобов'язання та в інших випадках, передбачених законодавством.

7 Захист прав учасників господарських правовідносин

Оскільки господарські правовідносини є одним із різновидів цивільних правовідносин, то тут використовуються всі загальні способи захисту цивільних прав. Водночас специфіка цих відносин зумовлює й специфіку захисту прав їх учасників.

Захист прав учасників господарських правовідносин насамперед здійснюється господарськими судами, які є спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції. До них належать: місцеві господарські суди; апеляційні господарські суди, Вищий господарський суд України та Палата з господарських справ Верховного суду України.

Місцевими господарськими судами є господарські суди АРК, областей, міст Києва і Севастополя. Президент за поданням голови Вищого господарського суду може утворювати й інші місцеві господарські суди (міські, міжрайонні, спеціальних (вільних) економічних зон тощо).

Місцеві суди є судами першої інстанції. Вони складаються з голови, першого його заступника, заступників і суддів.

Місцеві господарські суди:

- ✓ вирішують господарські спори, віднесені до їх компетенції, розглядають справи про банкрутство;

✓ переглядають за нововиявлених обставин прийняті ними рішення;

✓ вивчають та узагальнюють практику застосування законодавства, аналізують статистику вирішення господарських спорів, вносять пропозиції Вищому господарському суду України, спрямовані на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності та практики вирішення господарських спорів;

✓ ведуть роботу, спрямовану на запобігання правопорушенням у сфері господарських відносин тощо.

Апеляційні господарські суди є судами апеляційної інстанції. Вони утворюються Президентом за поданням голови вищого спеціалізованого суду з визначенням території, на яку поширюються їх повноваження (зазвичай на кілька областей) та їх місцезнаходження.

Апеляційний суд складається з голови суду, його першого заступника, заступників і суддів та здійснює правосуддя колегією суддів.

Апеляційні господарські суди:

✓ розглядають справи в апеляційному порядку;

✓ вивчають та узагальнюють судову практику, ведуть та аналізують статистику вирішення господарських спорів;

✓ надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам;

✓ подають пропозиції Вищому господарському суду щодо вдосконалення правового регулювання господарської діяльності та практики вирішення господарських спорів;

✓ проводять роботу, спрямовану на запобігання правопорушенням у сфері господарських правовідносин тощо.

Вищий господарський суд України є вищим судовим органом спеціалізованих судів України у здійсненні правосуддя в господарських адміністративних та інших, віднесених до його компетенції, відносинах. Він складається з голови, першого його заступника, заступників і суддів, діє у складі колегій суддів.

У Вищому господарському суді утворюється президія як консультативно-дорадчий орган при голові цього суду.

Вищий господарський суд:

✓ переглядає в касаційному порядку рішення апеляційних і

місцевих господарських судів;

✓ вивчає та узагальнює практику застосування господарського законодавства, дає роз'яснення господарським судам з питань його застосування;

✓ веде роботу, спрямовану на запобігання правопорушенням у сфері господарських відносин;

✓ здійснює організаційне керівництво апеляційними та місцевими господарськими судами, відповідає за організацію, стан і вдосконалення їх діяльності, перевіряє та поширює позитивний досвід роботи господарських судів;

✓ забезпечує підбір і підготовку кандидатів у судді, підвищення кваліфікації працівників господарських судів, організовує роботу з матеріально-технічного забезпечення господарських судів і створення належних умов для їх діяльності, нормативного забезпечення, ведення статистичного обліку;

✓ забезпечує діяльність кваліфікаційної комісії суддів господарських судів тощо.

Підвідомчість і порядок розгляду спорів господарськими судами визначено Законом "Про судоустрій України" та Господарським процесуальним кодексом (ГПК).

Господарські суди вирішують:

✓ спори, що виникають при укладенні, зміні, виконанні та розірванні господарських договорів;

✓ спори про визнання недійсними актів ненормативного характеру;

✓ справи про банкрутство;

✓ справи за заявами органів Антимонопольного комітету та Рахункової палати з питань, що належать до їх компетенції.

Право на звернення до господарського суду за захистом своїх прав та інтересів мають юридичні особи (у тому числі іноземні), фізичні особи-підприємці, а у випадках, визначених законом – державні та інші органи і фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності.

Спір має бути вирішено господарським судом у строк **не більше двох місяців** від дня одержання позовної заяви.

Вирішення спорів здійснюється судом у складі головуючого судді та представників сторін. Для вирішення складних спорів голова суду або його заступник може вводити до складу суду додатково двох суддів, призначивши одного з трьох суддів головуючим.

Учасниками господарського судового процесу є: сторони, треті особи, прокурор та інші особи, які беруть участь у процесі.

Сторонами в господарському процесі (позивачами і відповідачами) можуть бути **підприємства та організації**, які є **юридичними особами**.

Учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи висунення їм претензії чи звернення до суду. А у разі необхідності особа, чиї права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником має право звернутися до нього з письмовою претензією.

У претензії зазначаються:

✓ повне найменування та поштові й платіжні реквізити заявника претензії та особи, якій вона пред'являється, номер претензії і дата її пред'явлення;

✓ чітко сформульовано обставини, на підставі яких подано претензію;

✓ вимоги заявника та докази, що їх підтверджують (копії договорів, посилання на нормативні акти тощо);

✓ сума претензії та її розрахунок (якщо вона підлягає грошовій оцінці);

✓ перелік документів та інших доказів, що додаються до претензії.

Претензія підлягає розгляду у **місячний строк** з дня її одержання. Про його результати заявник має бути повідомлений у письмовій формі. У разі порушення встановлених строків розгляду претензії або залишення її без відповіді суд при вирішенні спору стягує в дохід держави з винної особи штраф.

А оскільки Конституцією України право на звернення до суду гарантується, то суб'єкт господарювання має право звернутися до господарського суду із позовною заявою як без досудового врегулювання спору, так і тоді, коли результати такого врегулювання його не влаштовують.

8 Господарські правопорушення та господарсько-правова відповідальність

Господарсько-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності. Вона покликана стимулювати належне виконання господарських зобов'язань і таким чином сприяти забезпеченню правопорядку у сфері економіки. Її підставою є *господарське правопорушення*, тобто протиправне діяння суб'єкта господарських правовідносин, яке порушує права іншого учасника цих відносин або третіх осіб.

Склад господарського правопорушення включає протиправність діяння, наявність шкоди, вини та причинного зв'язку між діянням правопорушника та шкодою, що настала.

При характеристиці господарських правопорушень їх класифікують за різними підставами.

Наприклад, *залежно від характеру порушених приписів* розрізняють договірні та позадоговірні правопорушення. Зокрема, *договірні* правопорушення являють собою порушення договірних зобов'язань, а *позадоговірні* – вимог закону.

У свою чергу *серед договірних правопорушень* розрізняють:

- ✓ правопорушення, скоєні на стадії укладання договорів (порушення строків їх укладання або процедури врегулювання розбіжностей, що виникають при їх укладанні, укладання договорів, які суперечать правосуб'єктності юридичної особи чи вимогам закону тощо);

- ✓ порушення строків виконання зобов'язань щодо поставки продукції (товарів), перевезення вантажів, виконання робіт тощо;

- ✓ порушення зобов'язань щодо якості поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг;

- ✓ порушення державної дисципліни цін, пов'язані з виконанням договорів;

- ✓ порушення у сфері кредитних і розрахункових відносин, пов'язані з виконанням господарських договорів;

- ✓ порушення зобов'язань щодо перевезень вантажів, планів перевезень (неподання перевізних засобів або вантажів до перевезення), простій транспортних засобів під навантаженням і розвантаженням понад норми, утрата, нестача, пошкодження вантажу тощо.

А *серед позадоговірних правопорушень* розрізняють:

✓ заподіяння суб'єктом господарювання шкоди іншим особам;

✓ порушення прав власника як поєднаних, так і не поєднаних із позбавленням прав володіння;

✓ порушення антимонопольного законодавства (зловживання господарюючим суб'єктом своїм домінуючим становищем на ринку; обмеження або припинення виробництва, вилучення з обігу товарів для створення чи підтримання дефіциту тощо);

✓ порушення податкової дисципліни (приховування або заниження прибутку, порушення встановленого порядку обліку прибутку тощо).

Учинення господарського правопорушення зумовлює **господарську відповідальність, яка є юридичною відповідальністю**, тобто передбачена та врегульована нормами господарського законодавства та **являє собою**:

✓ вплив потерпілого (кредитора) на правопорушника (боржника) безпосередньо, а у разі потреби і за допомогою суду, що забезпечує застосування передбачених законом або договором санкцій;

✓ вона є матеріальною відповідальністю та застосовується у формі майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства;

✓ є повною майновою відповідальністю господарюючих суб'єктів аж до їх банкрутства;

✓ базується на презумпції винуватості правопорушника.

Господарсько-правова відповідальність **базується на принципах**, згідно з якими:

✓ потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, є застереження про це в договорі чи немає;

✓ передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;

✓ сплата штрафних санкцій і відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання взятих на себе зобов'язань;

✓ у господарському договорі неприпустимі застереження

щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції.

Серед функцій господарсько-правової відповідальності розрізняють стимулюючу, штрафну, запобіжну, компенсаційну та інформаційну (сигналізаційну).

Господарська відповідальність зумовлює відповідні санкції.

Господарські санкції – це заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, у результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та (або) правові наслідки.

Серед господарських санкцій розрізняють: відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції та адміністративно-господарські санкції.

Одним із найважливіших способів господарської відповідальності є **відшкодування збитків**. Це означає, що особа, що порушила господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, має відшкодувати завдані збитки особі, права або законні інтереси якої порушено.

Під збитками розуміють витрати, зроблені однією стороною, утрата або пошкодження її майна, а також неодержані нею доходи, які вона могла б одержати у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, **включаються**:

✓ вартість утраченого, пошкодженого або знищеного майна;

✓ додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачені матеріали тощо) сторони, яка зазнала збитків унаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

✓ неодержаний прибуток (утрачена вигода), на який сторона, що зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;

✓ матеріальна компенсація моральної шкоди.

При визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, ураховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у

разі незадоволення вимоги у добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Виходячи з обставин справи, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду.

Щодо умов і порядку відшкодування збитків, то учасник господарських відносин, що вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів для запобігання заподіянням збитків іншим їх учасникам або щодо зменшення їх розміру, а у разі завдання збитків іншим суб'єктам, – зобов'язаний відшкодувати їх у добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі.

Сторона, яка порушила своє зобов'язання або напевно знає, що порушить його при настанні строку виконання, має невідкладно повідомити про це другій стороні, інакше вона позбавляється права посилатися на невжиття другою стороною заходів щодо запобігання збитків і вимагати відповідного зменшення їх розміру.

Сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання та могла запобігти виникненню збитків своїми діями, але не зробила цього, крім випадків, коли законом або договором не передбачено інше.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

У разі невиконання зобов'язання про передачу їй індивідуально визначеної речі (речей), визначених родовими ознаками, уповноважена сторона має право вимагати відібрання цієї речі (речей) у зобов'язаної сторони або відшкодування останньою збитків.

У разі невиконання зобов'язання виконати певну роботу (надати послугу) уповноважена сторона має право виконати цю роботу самостійно або доручити її виконання (надання послуги) третім особам, якщо інше не передбачено законом або

зобов'язанням, і вимагати відшкодування збитків, завданих невиконанням зобов'язання.

Відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання, не звільняє зобов'язану сторону від виконання взятого на себе зобов'язання, крім випадків, коли інше передбачено законом або договором, або уповноважена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання.

Особа, яка відшкодувала збитки, спричинені з вини третіх осіб, має право стягнути їх з третіх осіб у порядку регресу.

Штрафними санкціями є відповідні грошові суми у вигляді неустойки, штрафу або пені, що учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Звернемо увагу, що у цивільному законодавстві штраф і пеня розглядаються як види неустойки.

Штрафні санкції виконують каральну та дисциплінуючу функції.

Законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначено розмір штрафних санкцій, зміна яких за погодженням сторін не допускається.

Якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектору економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту чи зобов'язання, що фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором, у таких розмірах: а) за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі 20 % вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг); б) за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 % вартості товарів (робіт, послуг), щодо яких допущено прострочення виконання, за кожний день прострочення, а за прострочення понад 30 днів додатково стягується штраф у розмірі 7 % указаної вартості.

Законом може бути визначено розмір штрафних санкцій також за інші порушення окремих видів господарських зобов'язань.

Якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, вони застосовуються в розмірі, передбаченому договором. При цьому розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

Порядок застосування штрафних санкцій: якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями.

Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, – уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

Якщо неналежні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно зі збитками кредитора, суд має право їх розмір зменшити. При цьому має бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, а й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу.

Сплата штрафних санкцій за невиконання або неналежне виконання взятого на себе господарського зобов'язання не звільняє боржника від виконання зобов'язання, крім випадків, визначених законом.

За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися й оперативно-господарські санкції.

Оперативно-господарські санкції – це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або запобігання повторенню порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Вони спрямовані на запобігання господарським правопорушенням чи на зменшення їх шкідливих наслідків і застосовуються безпосередньо самими суб'єктами господарських правовідносин в оперативному порядку незалежно чи одночасно зі стягненням штрафних санкцій.

До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути вжиті лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором.

Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. Ними є:

✓ одностороння відмова від виконання свого зобов'язання уповноваженою стороною зі звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною;

✓ відмова від оплати за зобов'язанням, що виконано боржником неналежним чином або достроково без згоди другої сторони;

✓ відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт унаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

✓ відмова уповноваженої сторони від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

✓ встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

✓ відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, що порушує зобов'язання.

Сторони можуть передбачити у договорі й інші оперативно-господарські санкції.

Оперативно-господарські санкції застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Порядок їх застосування визначається договором. У разі незгоди із застосуванням оперативно-господарської санкції зацікавлена сторона може звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків і стягненням штрафних санкцій.

За порушення правил здійснення господарської діяльності, **встановлених законодавчими актами**, до суб'єктів господарювання уповноваженими органами державної влади або місцевого самоврядування можуть бути застосовані й адміністративно-господарські санкції.

Адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення господарського правопорушення та ліквідацію його наслідків.

Щодо **видів адміністративно-господарських санкцій**, то ними є:

- ✓ вилучення прибутку (доходу);
- ✓ адміністративно-господарський штраф;
- ✓ стягнення зборів (обов'язкових платежів);
- ✓ зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання;
- ✓ застосування антидемпінгових заходів;
- ✓ припинення експортно-імпортних операцій;
- ✓ застосування індивідуального режиму ліцензування;
- ✓ зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності;
- ✓ анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності;
- ✓ обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання;

- ✓ скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання;
- ✓ інші адміністративно-господарські санкції, встановлені законодавством.

Список літератури

Нормативно-правові акти

1 Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2 Закон України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України.-2005. – № 2. – Ст. 44.

3 Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.

4 Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

5 Закон України "Про власність" від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – Ст. 249.

6 Закон України "Про арбітражний суд" від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 36. – Ст. 469.

7 Закон України "Про Всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 443.

8 Закон України "Про Президента України" від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – Ст. 446.

9 Закон України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

10 Закон України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 21.

11 Закон України "Про службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.

12 Закон України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.

13 Закон України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.

14 Закон України "Про колективні договори і угоди" від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.

15 Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

16 Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

17 Закон України "Про органи реєстрації актів громадянського стану" від 24 грудня 1993 р. // Відомості

Верховної Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 78.

18 Закон України "Про державну податкову службу в Україні" від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 84.

19 Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

20 Закон України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.

21 Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

22 Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини" від 22 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

23 Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.

24 Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36-37. – Ст. 243.

25 Закон України "Про вибори Президента України" від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.

26 Закон України "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.

27 Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 4. – Ст. 65.

28 Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

29 Закон України "Про органи самоорганізації населення" від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.

30 Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.

31 Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.

32 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

Спеціальна література

33 Авер'янов В.Б. Органи виконавчої влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997.

34 Административное право Украины: Учебник / Под. общ. ред. С.В. Кивалова. – Х.: Одиссей, 2004. – 880 с.

35 Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: МАУП, 2004. – 326 с.

36 Андрусак Т. Теорія держави і права. – Львів, 1997.

37 Балакірєва С.Р. Конституційне право України: Навч. посібник. – К., 2003. – 210 с.

38 Беленчук І.А. Адміністративне право України: Навч. посібник. – К., А.С.К., 2004. – 176 с.

39 Бессмертный А.К. Судебные и правоохранительные органы. – Харьков: Консум, 2002.

40 Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. – К., 2000.

41 Біла Л.Р., Картузова І.О. Організація державної служби в Україні: Навч.-метод. посібник. – Одеса: Юридична література, 2000.

42 Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. – К.: Вікар, 2003.

43 Битяк Ю.П. Адміністративне право. – Харів: Консум, 2000.

44 Бондарєв Є.М., Бугай В.В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навч. посібник / За ред. В.В. Васильченка. –

Донецьк, 2003.

45 Васильев А.С. Административное право Украины (общая часть): Учебное пособие. – Харьков: Консум, 2001. – 280 с.

46 Венедиктов В.С. Трудове право України: Конспект лекцій. – Харків: Консум, 1998. – 140 с.

47 Голованець В.Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. – К., 2000. – 216 с.

48 Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). – К., 1998.

49 Голосніченко І.П. Адміністративне право в Україні. – К., 1998.

50 Грошевий Ю.М., Марочкін І.Є. Органи судової влади в Україні. – К.: Ін Юре, 1997. – 20 с.

51 Державне управління в Україні: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1999.

52 Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Терещук О.В., Шкарупа В.К. Адміністративне право України. – К., 2001.

53 Загальна теорія держави і права. / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 312 с.

54 Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навч. посібник / За ред. О. В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 910 с.

55 Калітенко О.М., Харитонов Е.О. Цивільне та сімейне право України: Підручник. – Харків: Одиссей, 2004. – 640 с.

56 Карлицький С.М. Трудове право України: Навч. посібник. – К.: Прецедент, 2004. – 216 с.

57 Карпенко Д.О. Трудове право України: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 192 с.

58 Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права: Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.

59 Кириченко В.М. Правознавство: Курс лекцій. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. – 247 с.

60 Коваль Л.В. Адміністративне право України: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1998. – 208 с.

- 61 Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
- 62 Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – 3-тє вид. – К.: Наукова думка, 2002.
- 63 Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.; 1999.
- 64 Конституційне право України: Підручник / За ред. Ю.М. Тодика, В.С. Журавського. – К., 2002. – 544 с.
- 65 Костюченко О.А. Основи конституційного права України: Конспект лекцій. – К., 1999. – 56 с.
- 66 Костюченко О.А. Конституційне право України: Навч.-метод. посібник. – К., 2001. – 116 с.
- 67 Котюк В.О. Основи держави і права: Навч. посібник. – Вид. 3-тє, допов. і переробл. – К.: Вентурі, 2001. – 432 с.
- 68 Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій – К., 1996. – 208 с.
- 69 Кравченко В.В. Конституційне право України. – К.: Атіка, 2000. – 317 с.
- 70 Кравченко В.В., Савчук О.П. Правознавство: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
- 71 Кравчук К.Г. Опорні конспекти з основ права: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2005. – 312 с.
- 72 Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. В.А. Клименка, М.І. Мельника. – К.: Правові джерела, 2002.
- 73 Кримінальне право України: Навч. посібник / С.Г. Волкотруб, О.М. Омельчук, В.М. Ярін та ін. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 297 с.
- 74 Кримінальне право України: Загальна та Особлива частина: Навч. посібник / В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський. – К.: Істина, 2005. – 380 с.
- 75 Логвінова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005 – 568 с.
- 76 Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. посібник. – К.: Істина, 2001. – 144 с.

77 Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. посібник. – К.: Істина, 2004. – 309 с.

78 Марочкін І.Є. та ін. Організація судових і правоохоронних органів: Навч. посібник – Харків; 2000. – 270 с.

79 Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: А. С. К., 2001. – 352 с.

80 Мельник М.І., Хавронюк М.І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2000. – 512 с.

81 Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2002.

82 Молдован В.В., Молдован А.В. Судоустрій України. – К.; 2000.

83 Молдован В.В. Правоохоронні органи. Курс лекцій. – К.: Юмана, 1998. – 160 с.

84 Олійник А.Ю. та ін. Теорія держави і права: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

85 Організація судових та правоохоронних органів / І.Є. Марочкін та ін. – Харків: Право, 2000. – 269 с.

86 Основи правознавства України: Навч. посібник. – 4-те вид. допов. і переробл. / С.В. Ківалов, П.П. Мвзиченко, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський – Харків: Одиссей, 2004. – 368 с.

87 Основи правознавства: Навч. посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. – К.: Юридична книга, 2004. – 320 с.

88 Основи правознавства: Навч. посібник / Під заг. ред. В.П. Пастухова. – К.: Алерта, 2005. – 377 с.

89 Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 287 с.

90 Погребной И. М. Теория права: Учеб. пособие. – 3-е изд., испр. и доп. – Харьков; 2003. – 128 с.

91 Правознавство: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. – 7-ме вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.

92 Правознавство: Навч. посібник / За заг. ред. П.В. Мельника. – Ірпінь, 2003. – 409 с.

93 Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. – 3-тє вид., переробл. та допов. – Харків: Консум, 2002. – 528 с.

94 Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 5-тє, зі змінами. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

95 Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 640 с.

96 Святоцький Д.О., Михеєнко М.М. Адвокатура України: Навч. посібник. – К.: Ін Юре, 1997. – 224 с.

97 Семерак О.С., Керецман В.Ю., Палінчак Н.М. Основи конституційного права України. – Ужгород, 2000.

98 Семерак О.С. Судові і правоохоронні органи України: Навч. - метод. посібник. – Ужгород, 2002.

99 Сімейне право України: Підручник / За ред. В.С. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 304 с.

100 Сімейне право України: Підручник. / За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 264 с.

101 Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Харків: Консум, 2001.

102 Стефанюк В.С. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001.